

INFORMASJON FRÅ RIKSARKIVAREN

Tema: Hesten

Hans Eyvind Næss – 70 år

Kunstnarane sine æresrettar

[arkiv]magasinet

Arkivmagasinet er det faglege tidsskriftet til Arkivverket. Det rettar seg mot eit breitt, historieinteressert publikum. Arkivmagasinet skal vere orienterande og debattskapande og bidra til å spreie kunnskap om arkiva sin eigenart og deira viktige rolle i samfunnet. Arkivmagasinet ynskjer å stimulere til auka interesse for og bruk av arkivmateriale i Riksarkivet, statsarkiva og i Samisk arkiv.

Redaktør

Leif Thingsrud

I redaksjonen

Kari B. Benedictow, Kristin Brattelid,
Finn Karlsen, Trond Karlsen, Tor Weidling
og Øyvind Ødegaard

Reprofoto

Odd Amundsen, Riksarkivet

Redaksjonen si adresse

Riksarkivet, sjå bakre omslag

Design

Agendum See Design

Layout

Morten Hernæs, 07 Media – 07.no

Repro og trykk

07 Media – 07.no

ISSN 0801-5449

Bidrag til neste utgåve må vere i redaksjonen før
21.12.2013.

Laussal: kr 40

Årsabonnement (3 nr.): kr 100

Offentlege institusjonar, museum o.l.: gratis

Opplag: 2700

Framsdebilete:

Militær hestevask i Mjøsa, 1905.

Ukjent fotograf. Original i Mjøsmuseet

(Norsk hestesenters fotosamling). Utsnitt.

Indre omslag:

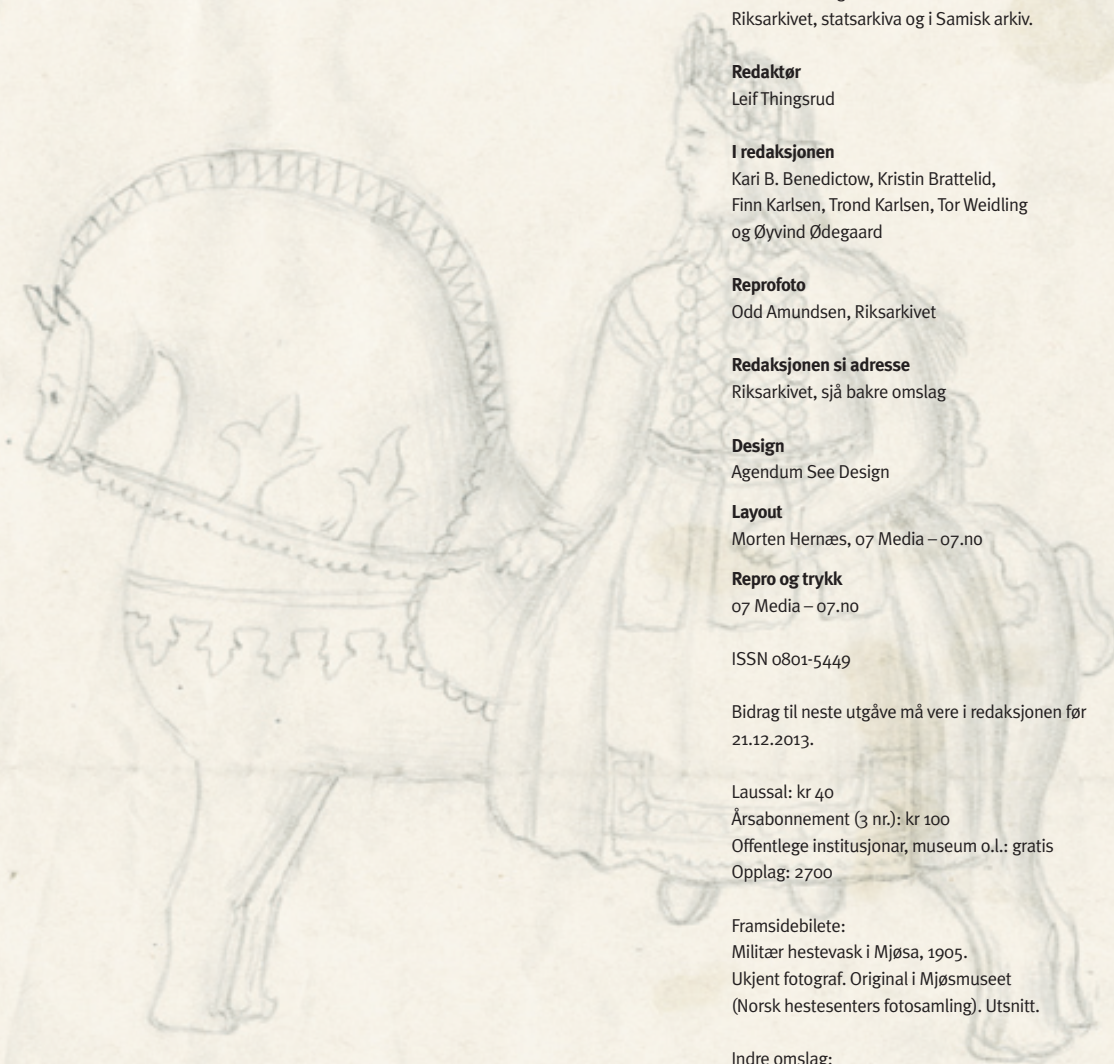
Treskurd frå Heddal.

Original i Riksarkivets kart- og teikningssamling

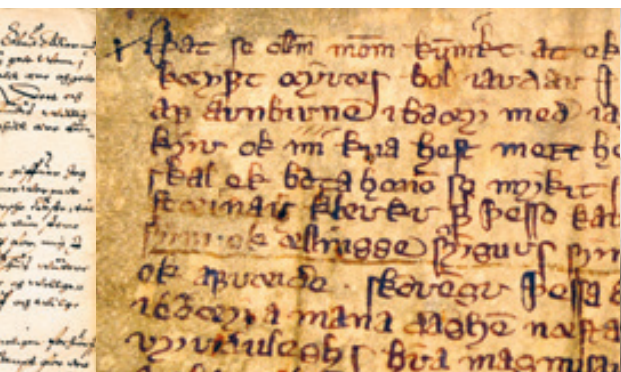
(PS 153).

6 Hest og arkiv

Innhold

10 Pris på hest i Norge i middelalderen

29 Med hest og doning

37 Kunstnerorganisasjonenes æresretter i 1945

TEMA: HESTEN

- 6 Hest og arkiv. Kilder om hester og hestehold før 1814
- 10 Pris på hest i Norge i middelalderen
- 13 Ruller med mann og hest
- 17 Starum på Toten – og hestens utvikling i det militære
- 21 Frå fotoarkivet
- 22 Hest og marked
- 29 Med hest og doning

ANDRE ARTIKLAR

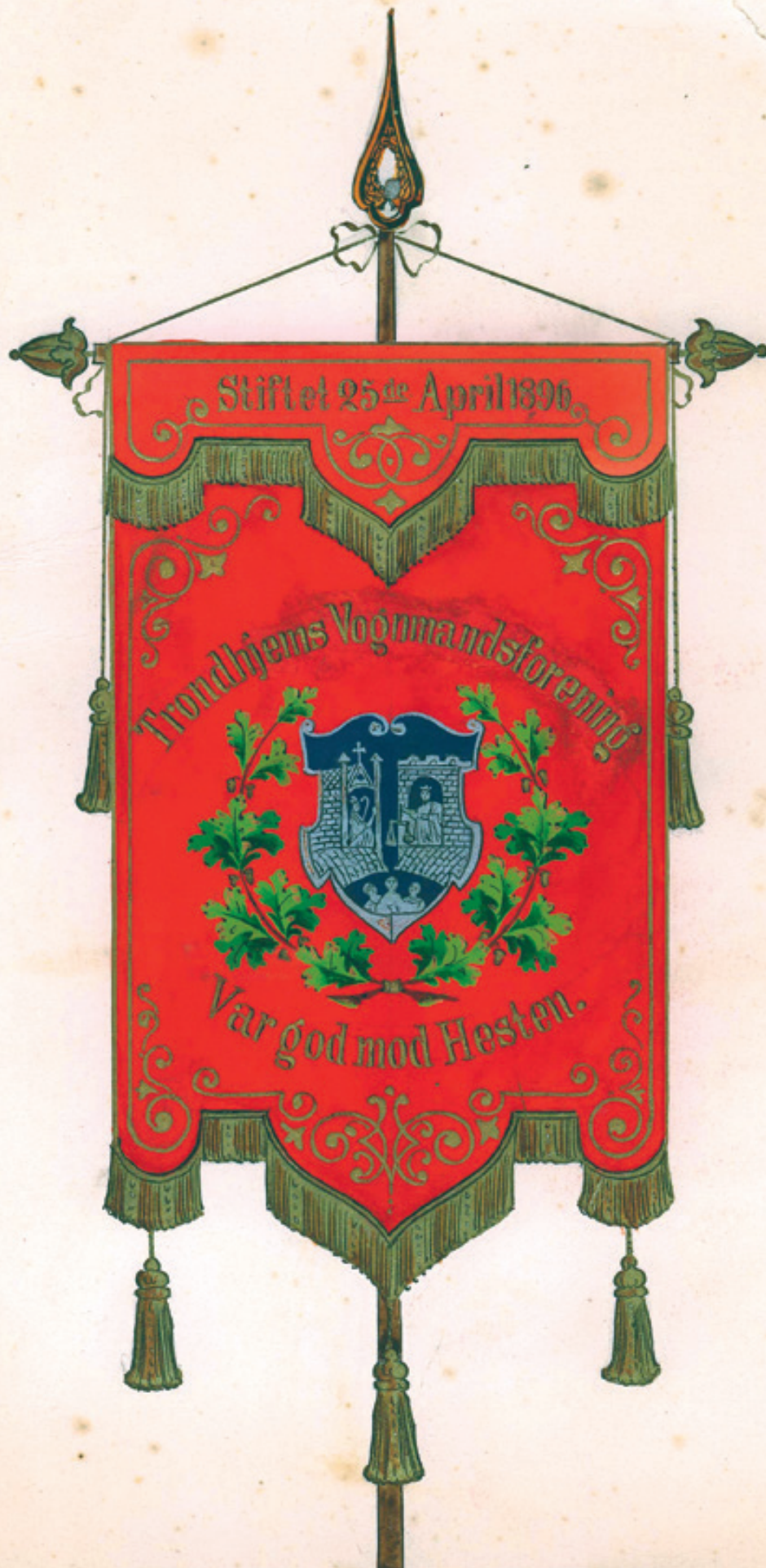
- 32 Arkivenes nessekonge fyller 70
- 37 Kunstnerorganisasjonenes æresretter i 1945

FASTE SPALTER

- 41 Krøniken
- 43 Bokmelding / Notisar
- 46 Utstillingar

32 Hans Eyvind Næss – 70 år

Teikning til fane for Trondhjems Vognmandsforening. Foreninga blei stifta i 1898, og arkivet ligg i Statsarkivet i Trondheim, PA 213, nr 34. Sjølve fana er oppbevart på Trøndelag folkemuseum Sverresborg.

Frå [red]aksjonen

Gjennom hundreår har hesten vore naudsynt for gardsdrift og landtransport. Han vart rekna som stasdyret på garden og vart, i motsetning til dei andre dyra, som oftast stelt av bonden sjøl. I det militære har òg hesten vore viktig heilt fram til vår eiga tid. Det er difor ikkje til å undre seg over at hesten, ikkje kua eller sauen, vart eit mykje nytta motiv i bondekunsten; mest i treskurd, men òg i dekorasjonsmåling og vev. Og ser vi på norske kommunar, har sju av dei vald hesten eller hestehovudet som sitt våpen. To kommunar har vald geita, medan sauehovud og ku berre finst i eitt våpen kvar seg.

Men om aktivitetane til mennene oftare lar seg dokumentere i arkiva enn alt strevet til kvinnfolka, så er ikkje hesten mykje meir synleg i arkiva enn dei dyra kvinnfolka stelte med. Men den som leitar, han finn: Det finst kjelder som gir oss opplysningar om talet på alle slags husdyr omkring på gardane, og eit arkiv har ei samling med kunamn. Dokumenta fortel nok sjeldan om namna til hestane, men dei fortel oss litt av kvart anna. Her får vi berre vist spreidde glimt.

I Riksarkivet og statsarkiva har vi ikkje hestar gåande, men vi opplever no eit generasjonsskifte, der mange ”gamle travarar” går av. Ein av dei som har vore svært viktig i det norske arkivlandskapet, er tidlegare statsarkivar i Stavanger, Hans Eyvind Næss. Vi rundar av denne årgangen av Arkivmagasinet med eit intervju med han og ein artikkel om æresrettane mot dei kunstnarane som ikkje trava heilt reint i okkupasjonsåra.

Lip Thorsrud

Steintransport med hest ved havneanlegg i Vardø, 1899, og i Tjørvebukta på Lista, ant. ca. 1915. Ukjende fotografar. Originalar i Riksarkivet (Havnedirektoratet: Ud 20_7 og 15_3). Utsnitt.

Slåttonn i Numedal, tidleg 1930-tal. Ukjend fotograf. Original i Torbjørn Lågs eige. Utsnitt.

Hest og arkiv

Kilder om hester og hestehold før 1814

I det gamle samfunnet var hesten særs viktig for mange typer arbeid og transport. Dette har satt spor etter seg i arkivene. Når man begynner å lete, finner man dokumenter og protokoller som gir opplysninger om hester, bruk av hester og hestehold i mange arkiver. Slikt materiale finnes i arkivene etter embeter og embetsmenn på ulike nivå. Det samme er tilfelle i noen privatarkiver. Arkivene viser hestens betydning på mange områder.

Hester var en verdifull ressurs – så verdifull at de både kunne beskattes og være grunnlag for beregning av matrikkelskyld. Av og til ble det skrevet ut skatter på hester. Disse skattene rammet bare enkelte hesteeiere.

I perioden 1682–1690 ble det flere ganger skrevet ut en såkalt kvegskatt, som også innbefattet en skatt på hester. De første gangene ble skatten utlignet både i byer, på setegårder og på prester, fogder og andre embetsmenn. På slutten av perioden ble skatten kun utskrevet i byene. Manntallene oppgir tallet på hester, og noen ganger er det også spesifisert hva hestene ble brukt til. I 1683 oppga Tønne Huitfeldt at han på Tomb i Råde hadde to ridehester og ti arbeidshester. Huitfeldt måtte betale 40 skilling for hver av dem.

I 1692 ble det igjen skrevet ut hesteskatt i kjøpsteder og ladesteder, men vanlige folk var fritatt. Samme skatt inngikk også i ekstraskattene fra 1711 og 1743. De to sistnevnte omfattet også vognskatt, som var en skatt på karosser, overdekte vogner, karjoler og portechaiser.

I 1680 ble det skrevet ut konsumpsjonsskatt. Mens skattene nevnt over, bare ble skrevet ut ved spesielle anledninger, ble konsumpsjonen en fast skatt som først ble avskaffet i 1813. Den innbefattet en heste- eller stallskatt som skulle betales av embetsmenn, forvaltere og andre bedrestands folk på landet. Skatten ble utlignet med en fast sats per person, og i skattelistede sies det ikke noe om hvor mange hester den enkelte eide.

AV TOR WEIDLING,
FØRSTEARKIVAR, RIKSARKIVET

Arkivmateriale vedrørende disse skattene finnes hovedsakelig i arkivet etter Rentekammeret. Manntall for landdistriktene fram til ca. 1690 finnes normalt i seriene med stiftamtstueregnskaper. Men for enkelte områder finnes de i serien Fogderegnskaper. Det er også i fogderegnskapene man finner mesteparten av skattelistene fra tiden etter 1690. Men noe materiale fra ekstraskatten 1743 finnes i Rentekammerets Realistisk ordnet avdeling, Skattevesen. Manntall fra byene er i serien med byregnskaper, men med litt materiale i Realistisk ordnet avdeling. Konsumpsjonsskattene må omtales spesielt. Materiale både fra landdistrikter og byer er arkivert som en egen serie i arkivet etter Generaltollkammeret.

Den norske kansleren Jens Bjelke takker sin kollega kansleren Nils Friis for utførte tjenester, og forteller at han sender ham tre hester for umaken. Original i Riksarkivet (Danske kanselli, Norske innlegg, pk. 3.1).

Gårdenes matrikkel-skyld skulle i prinsippet avspeile deres produksjonsverdi. Ved matrikulering tok man hensyn både til utsæd, høyavling og dyrehold. Både i matriklene fra 1665 og 1723 er det angitt hvor mange hester det var på hver gård – eller retttere sagt hvor mange hester som gårdbrukerne eller gårdeierne oppga til matrikkelkommissærene.

I militær tjeneste

Militæret var en storforbruker av hester. Artilleriet hadde bruk for hester til transport av kanoner, infanteriet til utstyrsvogner, ingeniørvesenet på festninger og andre anleggsplasser. Offiserer i alle forsvarsgrener syntes at det var mer stas å ri enn å gå på egne ben. I arkivene etter de militære avdelingene finnes det mye materiale om hester, om utskrivning og bruk av hester og om utgifter til kjøp av dyr, fôr og utstyr.

Særlig stort innslag av hester var det i kavaleriet. Fra 1692 til 1765 var det en særskilt sønnafjellsk rytter- og dragondeputasjon som blant annet skulle ta seg av spørsmål vedrørende dragonhester og utredere. Deputasjonens arkiv er relativt godt bevart. Og i 1711 ble en sønnafjellsk hestehjelpkasse opprettet. Kassa skulle gi økonomisk hjelp til utredere av dragonhester. Arkivet er imidlertid ikke stort, og mesteparten er fra tiden etter 1814. En tilsvarende kasse for det nordafjellske ble opprettet i 1750. Noe materiale vedrørende tiden før 1814 finnes også i arkivet etter Kavaleribrigaden 1818–1851. Arkivene etter de enkelte dragonregimentene inntil hærreformen 1818 har lite omfang.

Kavaleriet og dets avdelinger hadde selvsagt også kontakt med hærens øverste ledelse, både de kommanderende generaler og de militære kollegiene i Kristiania og København. Her kan særlig nevnes at arkivene etter Kommanderende general I og Generalitets- og kommissariatskollegiet / Det kongelige norske kommissariatskollegium har en god del ruller fra dragonregimentene hvor man også finner opplysninger om hestene. Sistnevnte kollegium har også etterlatt seg en egen saklig ordnet serie ”Hester, stallmestre, kusker m.v.” I arkivet etter Krigskassedeputasjonen 1709–1712, et blandet sivilt og militært organ som i forbindelse med krigssituasjonen hadde fullmakt til å disponere store pengesummer, finner vi for eksempel brev vedrørende kjøp av hester i 1711.

Det militære hestestellet engasjerte ikke bare militæretaten selv. Fram til ca. 1764 ble militære regn-

skaper revidert i Rentekammeret. I rentekammerarkivet er det blant annet en stor serie med regnskaper for rytter- og dragonkassene sønnafjells og nordafjells som dekker perioden fra 1683 til 1764.

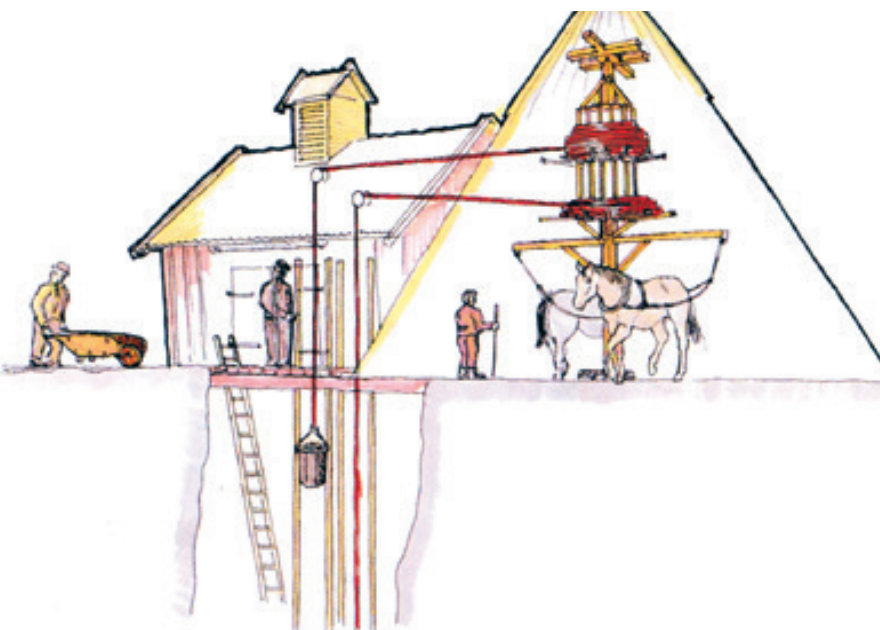
Også den sivile administrasjonen i Norge hadde oppgaver i forbindelse med det militære hesteholdet, og det på mange nivåer. Her kan bare nevnes noen spredte eksempler på hva man kan finne ved å søke i Arkivportalen.

I arkivet fra Kristiania stiftamt finnes det en mappe med brev om korn til hestene i dragonkvarterene 1786. Hos amtmannen i Lister og Mandal er det lister fra 1772 og 1773 over ungt mannskap og tjenestedyktige hester. Og Larvik grevskap har etterlatt seg en hel pakke om hester, kusker og skjæring av dragonhester på 1700-tallet.

Mye praktisk administrasjon ble utført av fogder og magistratene i byene. Fogden i Øvre Romerike har etterlatt seg en forhørsprotokoll 1783–1803

Slagscene fra en 1600-talls avskrift av Axel Gyldenstiernes beretning om den nordiske syvårskrigen. Original i Riksarkivet (Manuskriptsamlingen, 52 fol.).

Heiseinnretning, såkalt hestegjøpel, til bruk i gruveanlegg. Tegning: Per J. Sagvolden.

som også har en fortegnelse over utskrevne hester. Og magistraten i Trondheim har en arkiveske med materiale vedrørende utskrivning av hester til festningen fra 1772 til 1812.

Også sorenskriverne fikk med militærhestene å gjøre. I arkivet etter sorenskriveren i Valdres er det materiale om utskrivning av mannskap og hester.

Hester i industrien

Man kan finne omtale av hester som ble brukt ved ulike offentlige og private industrier. I lensregnskapene fra tidlig 1600-tall finnes det noen regnskaper for kongelige sager. Her ble det brukt hester til å dra tømmer, og seler og annet utstyr var en stor forbruksartikkel. Dette tyder på at saghestene hadde tungt arbeid. Men det var de ikke alene om. Det samme gjelder hestene ved det militære teglverket på Nabbetorp ved Fredrikstad, som ble drevet av ingeniøretaten. Om våren ble det kjøpt inn hester eller okser som gjennom sommeren og høsten tilbrakte dagene med å gå i rundganger og tråkke leire så den fikk riktig konsistens. Det ble bundet

strie foran øynene deres slik at de ikke skulle bli svimle. Det var stadig uenighet om hvorvidt det var hestene eller oksene som eltet leira best. Arbeidssesongen endte med at dyrene ble solgt, slik at man slapp å vinterføre de. I festningsregnskapene for Fredrikstad kan man følge deres triste skjebne.

I søk på Arkivportalen får man også noen få tilslag fra privatarkivene. Fra Modum Blaafarveværk finnes det flere ”dagbøker vedkommende verkets hester”.

Pålitelige og mindre pålitelige kilder

Som vi har sett, vil man i enkelte skattelister og matrikler finne anslag på hvor mange hester det var på gårdene – eller ofte bare på enkelte gårder. Slike anslag er ikke å stole på. Jo færre dyr man anga, jo bedre kom man ut skattemessig. Men det var selvsagt grenser for hvor mange dyr man kunne underslå. Mer presise er nok opplysningene man finner i skifteprotokoller. Noen ganger spesifiseres hestenes alder, kjønn og farge – samt verdi. Hester opptrer også i auksjonsprotokoller. Ved auksjon over dødsbo og fallittbo kunne hele besetninger gå under hammeren.

I fogderegnskapene kan man av og til finne regnskapsført utgifter til å slå i hjel eller å skyte hester. Det var i 1788 det ble bestemt at syke hester skulle slaktes og kadavrene begravnes. Før slakt skulle hestene vurderes og eventuell erstatning fastsettes. Utgifter til hestemedisin kunne også bli dekket.

I nødsårene under Napoleonskrigen forsøkte Regjeringskommisjonen å skaffe seg oversikt over forsyningssituasjonen i Norge. I 1808 ble det samlet inn opplysninger om hvor mye kreatur og fôr som fantes. Fra hele landet ble det sendt inn rapporter, og her kan man få oversikt over antallet hester på den enkelte gård eller bruk. Noen brukere er oppført med bare en halv hest. Vi får regne med at det var noen av naboene som hadde den andre halvdel av dyret.

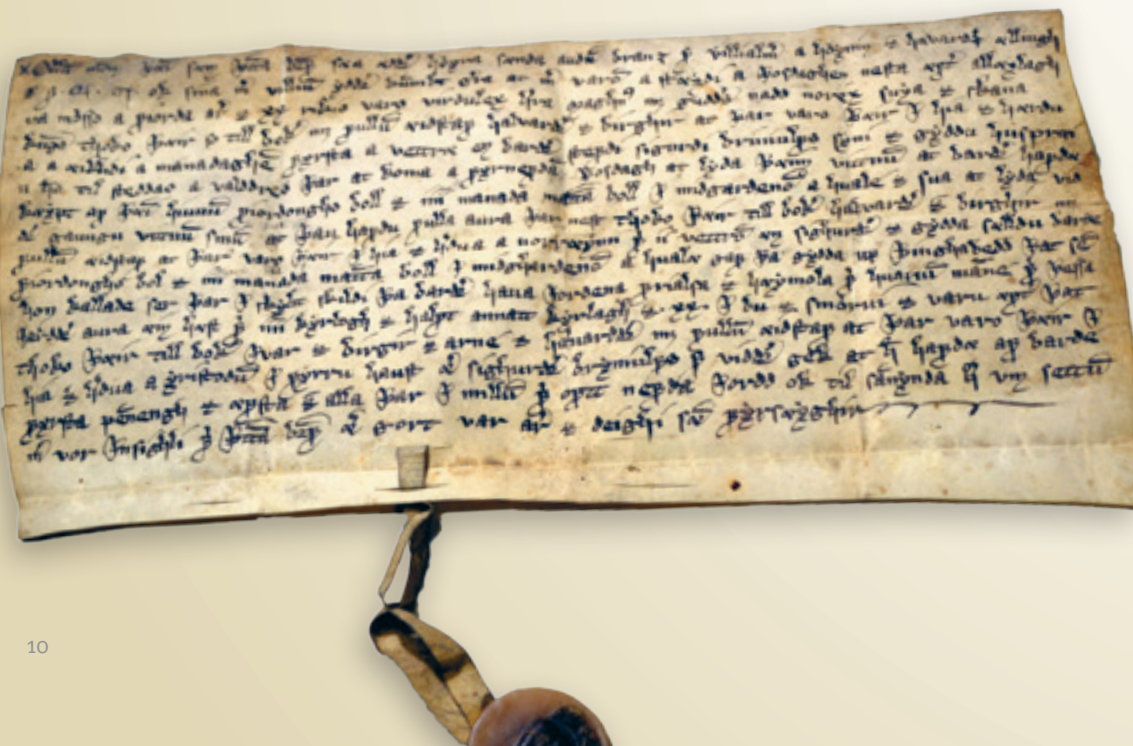
Pris på hest i Norge i middelalderen

Det er ikke mye vi vet om hestehandel i middelalderen, og vil en vite noe om hestepriis, nytter det ikke å gå til regnskapsmateriale, da regnskaper knapt finnes før utpå 1500-tallet.

Av de 55 oppgavene som viser verdien av hest i tidsrommet 1304–1501, er det kun én regulær hestehandel med oppgitt salgssum, og tre tilfeller der salgssum framgår indirekte.

Dette bør ikke overraske da markedspriser i sin alminnelighet er så godt som fraværende i middelalderkilder.

AV GUNNAR I. PETERSEN,
FØRSTEARKIVAR, RIKSARKIVET

Vitnebrev fra Slidre om at Sigurd og Gyda solgte gården Kvåle til Bård. I betalingen inngikk en hest verdsatt til fire kyrlag. Original i Riksarkivet (RA-dipl.perg 7. november 1342).

Hertug Håkon
Magnussons ryttersegl.
Etter segltegning av H. Thorsen
i Chr. Brinkmann (utg.): *Norske
Konge-sigiller og andre Fyrste-
sigiller fra Middelalderen*,
Kristiania 1924, plasje XI.

Prisoppgaver fra middelalderen er først og fremst takseringsverdi ved ymse transaksjoner der blant annet en hest inngår som betalingsmiddel – ved eiendomshandel, i gavebrev, testamenter, skifter o.a., eller taksering i forbindelse med salg av dyret. Det er imidlertid slik at pris og verditakster i middelalderen går om hverandre, slik at takstverdiene er representative for prisnivået i sin alminnelighet.

Betegnelser på hest i prismaterialet

Hele 48 av de 55 oppgavene med prisopplysninger gjelder betegnelsen *hest*. Da hest er artsbetegnelse, selv om den i eldre tid også kunne bety hingst, kan en i disse tilfellene ikke vite verken kjønn eller bruksområde for dyret. Av sammenhengen framgår det imidlertid at det oftest er tale om arbeidshest på gård.

Betegnelsen *hross/hors* er brukt i fire av oppgavene. Foruten å være artsbetegnelse kunne betegnelsen bli brukt om hoppe. Siden *hest* dominerer i kildene, er det rimelig å gjette på at i de få tilfellene *hross* opptrer, er det tale om *hoppe*. I ett brev er det brukt *gangar*, som skal være ridehest, mens *fole* og *hingst* i to av brevene taler for seg.

Verdien av en hest

Holder en utenfor folen og hingsten, en strids-hingst som i væpneren Jon Martinsson på Sørums testament fra 1400 er verdsatt til hele 70 forngilde mark, noe som langt fra er representativt for verdien av vanlige brukshester, fordeler de resterende 53 oppgavene seg verdimessig fra 1 1/2 mark forngild til 12 mark forngild. En mark forngild representerer før ca. 1400 verdien av en og en tredjedels fullverdig ku i Sørøst-Norge. I resten av landet tilsvarte det verdien av ei ku, en kupris som etter ca. 1400 gjaldt i hele landet.

Verdien av hest synes normalt å ha blitt fastsatt gjennom individuell taksering, både når hesten er objekt ved transaksjonen og når den fungerer som betalingsmiddel. Dette framgår av terminologien

i brevene. Det er tale om så og så mange kyrlags/kyrs/marks hest, en hest så god som et visst beløp, hest taksert til så og så mye, hest betalt for et visst beløp. Det er altså ikke i noe tilfelle tale om normal- eller standardhest. Verdien er oppgitt i hvert enkelt tilfelle og er naturlig nok bestemt av kvaliteten på dyret.

Prisforskjeller mellom landsdeler og regioner

Transaksjonstype synes ikke å ha hatt vesentlig betydning for verdifastsettelsen. Riktignok er den aritmetiske gjennomsnittsverdien og medianverdien for hester, som selv er objekt ved en transaksjon, noe høyere enn for hester med funksjon som betalingsmiddel, men variasjonsbredden er stor i begge tilfeller. Derimot synes det å være forskjell mellom Øst-Norge og Vest-Norge når det gjelder verdinivået for hest. Trøndelag/Nordmøre og Nord-Norge er ikke representert i materialet, mens en enkeltoppgave fra Jemtland har verdien 4 1/2 mark forngild.

De 32 oppgavene fra Øst-Norge gir en gjennomsnittsverdi for disse hestene på 4,4 mark forngild. Medianen er 4 mark forngild, som også er vanligste verdi. Variasjonsbredden er 1 1/2–12 mark forngild, mens de 20 oppgavene fra Vest-Norge med Valdres og Hallingdal, det vil si det som var Gulatings lagdømme, har gjennomsnittsverdien 3,41 mark forngild og medianen er 3 mark forngild, som også er vanligste verdi. Variasjonsbredden er 1 1/2–7 1/2 mark forngild. Utelater en to mer usikre oppgaver over eksportverdi til England og en tredje usikker oppgave, er både gjennomsnittsverdi og median 3 mark forngild, det samme som vanligste verdi.

Enda større blir forskjellen dersom en ser på det egentlige vestnorske materialet for seg, altså uten de seks oppgavene fra Hallingdal og Valdres. De resterende elleve oppgavene har da såvidt lav gjennomsnittsverdi som 2,55 mark forngild, og medianen er 2 mark forngild. Vanligste verdier er 2 og 3 mark forngild.

Når det gjelder de regionale forskjellene er det vanskelig å tallfeste disse, da oppgavene er få og variasjonsbredden stor. Unntaket er i så måte Vestfold, hvor alle fire oppgavene viser verdien 3 mark forngild.

Stabilt prinsnivå over tid

Det er heller ikke mulig å se noen klar endring av verdinivået i perioden. Ser en materialet for landet under ett, får en følgende tall:

TIDSROM	ANTALL OPPG.	GJ.SN.VERDI	MEDIAN	VARIASJONS-BREDDEN
Før 1350	18	3,75 m.fg	3,75–4 m.fg	1,5–7,5 m.fg
1351–1400	15	4,57 m.fg	3,33 m.fg	1,5–12 m.fg
1401–1450	7	3,71 m.fg	4 m.fg	3–5 m.fg
1451–1500	13	4,04 m.fg	4 m.fg	2–6 m.fg

Verdinivået virker forbausende stabilt. Derimot er den kronologiske fordelingen mellom landsdelene skjev. Fra *Vest-Norge* er det tretten oppgaver fra tiden før 1350, hvorav tre usikre, fem fra *Valdres* og *Hallingdal*, mens det fra *Øst-Norge* kun er fem oppgaver fra denne tiden. Omvendt er det for tiden 1351–1500 sju oppgaver fra *Vest-Norge*, hvorav én er fra *Valdres*, mot 28 fra *Øst-Norge*.

Konklusjon om hestepriis i middelalderen

- Det er ingen *normalverdi* for hest i noen av landsdelene. Variasjonsbredden er stor i hele perioden. Dette gjør det vanskelig å anslå verdien av en hest uten at prisen er direkte oppgitt. Men i kombinasjon med andre tall og opplysninger kan *vanligste verdi* gi en pekepinn om verdinivået hesten befinner seg på. En skal ikke behøve å gjette vilt.
- Vanligste verdi i *Vest-Norge* med *Valdres* og *Hallingdal* er i tiden før 1350 3 og 4 mark forngild, uten de to bygdene trolig 2–3 mark forngild. I tidsrommet 1350–1500 er vanligste verdi 2 og 3 mark forngild. Her kan tilføyes at i 1500-tallsoppskrifter fra *Vest-Norge*, som viser tilbake til middelalderen, er hest oppført med verdien 3 kyrlag, det vil si verdien av tre kyr.

- Vanligste verdi i *Øst-Norge* synes for tiden før 1350 å være 3–4 1/2 mark forngild, for tidsrommet 1351–1400 omtrent den samme og for 1400-tallet 4 og 5 mark forngild. Dølagampen var gjennomgående mer verdt enn fjordingen.
- Det ovennevnte gjelder vanlige brukshester. Enkeltoppgaven som gjelder en hingst, og da stridshingst, med verdien minst 70 mark forngild, gir en antydning om verdinivået slike dyr kunne befinne seg på. For dette beløpet kunne man på denne tiden kjøpe et par gode gårdsbruk.

Litteratur

Pettersen: Gunnar I.: *Priser og verdiforhold i Norge ca. 1280–1500*, i Riksarkivaren skriftserie 39, Oslo 2013

Jordebok fra 1445 over godset til St. Georgs og St. Stefanshospitalet i Tønsberg. Original i Riksarkivet (Diplomsamlingen, Deichmanske diplomer, nr. 76).

Ruller med mann og hest

Ryttersoldater har antakelig eksistert siden mennesket en gang i bronsealderen først temmet hesten. I noen land ble kunsten å krige fra hesteryggen utviklet til et dødelig effektivt våpen. Her hjemme fikk vi i stedet fotsoldater som stilte med hest. Ideen var at de ved å ri til posisjonene skulle kunne angripe raskere.

AV LEIF THINGSRUD, ARKIVAR, RIKSARKIVET

Fotsoldater som forflyttet seg til hest ble benevnt som dragoner, og i den dansk-norske arméen ble det tidlig på 1600-tallet organisert dragonkorps i flere infanteriavdelinger. I 1692 ble det omorganisert slik at en fikk egne dragonregimenter.

Fra 1600-tallet, da leidangen ble lagt ned, skjedde soldatutskrivningen i form av soldatlegder. En legd besto av en eller flere garder som hadde ansvaret for å stille og utstyre en soldat. Dette systemet besto til innføringen av alminnelig verneplikt etter 1814.

Tung, men forutsigelig byrde

De fleste legdene måtte stille alminnelige fotsoldater, infanterister, men mange av de større gardene på Østlandet og i Trøndelag ble pålagt å stille med

dragon og hest. Ordningen var sikkert en betydelig byrde for de bøndene den angikk. Ikke bare måtte de kjøpe inn en egnet hest samt skaffe sadel og annet rideutstyr. Den skulle også holdes klar for bruk, så det ble krevd at den ble stelt godt og fikk havre og hakkelse til fôr, ikke bare gras og høy. Og bestemmelsene var klare: Dragonhestene skulle være rene ridehester, og det var ikke tillatt å bruke dem i gardsdrifta. De inntektene bøndene måtte få av disse hestene, fikk de rett nok beholde sjøl, og skulle det skje at hesten ble kassert eller døde før den var uttjent, så fikk utrederen bidrag fra remon-tekommisjonens hesthjelpskasse. Kostnadene for disse bøndene ble dermed nokså forutsigelige.

I Riksarkivet, i arkivene etter de kommanderende generalene, er det bevart mange ruller fra disse

avdelingene. De eldste er fra 1663, men det er betydelige mangler. Særlig fra den eldste tiden inneholder pakkene mye ulikt. Det kan være enkle kompanivise mannskapslistor, andre ganger er det bare lister over ungt mannskap eller over reserven, eller rene jordebøker over gårder som ble pålagt å stille dragoner. I alt utgjør materialet 32 pakker for tidsrommet fram til 1814. De eldste kompanirullene som har opplysninger om hestene er fra 1731. I form er disse rullene nokså uforandret fram til tidlig 1800-tall.

Unge hingster og gamle, stive vallaker

Rullen fra det Eidsbergske kompani ved det Smålenske dragonregiment fra 1786 viser en avdeling med tre offiserer, fem underoffiserer, en smed, to tamburer, 75 dragoner, 20 reserver og 30 landvernmanskaper. De siste må forstås som en ekstra reserve, og besto av noe eldre karer. I tillegg listes det seks mann som var kjent udyktige som dragoner, men som fikk tjene som artillerikusker. Sjef for kompaniet var den 57-årige premiermajor Hans von Fritznar. Under seg hadde han den unge kapteinen Ulrik von Meyer og sekondløytnanten Johan Friderich von Heiss. Navnene til tross, alle tre er ført inn med opplysning om at de var av norsk nasjonalitet. Rullen har ingen opplysninger om hestene disse hadde, men for tre av underoffiserene og alle de menige dragonene får vi opplysninger i rubrikken "Hestens Couleur, Alder og Palm". I tillegg til farge, alder og størrelse opplyses det også her om hesten er hingst eller vallak og, i neste rubrikk, hvilket år den ble innrullert.

Om de menige mannskapene opplyses det hvilken soldatlegd de var utskrevet fra, fødested, alder, tjenestetid, siden når de fikk nåværende plass i oppstillingen, om de var gift og hadde barn, om de var gårdbrukere eller husmenn og om de selv red hesten. For mange står det her "Fremed", noe som må forstås dithen at dragonen hadde ansvaret for å stille med soldatutrustning og med

en kampklar og utstyrt hest, men at det ikke var noe krav at han selv skulle kunne ri denne i en kampsituasjon.

Helt til høyre på siden er det en rubrikk "dygtig eller ikke". Uten at det går klart fram, får vi tro det gjelder hesten, ikke dragonen, for ved nummer 28 i lista, husmannen Wilhelm Johannessen fra Østereng står det ikke noe her. Om hesten hans, en sort syvårig vallak, står det derimot i rubrikken foran at den var "creperet d. 10de May". Tre av hestene, deriblant to syttenåringer, står som "mådelige", alle de andre som gode.

Her var nok ikke alle kompaniene like godt stilt. Tar vi et sideblikk til rullen for Strindens kompani i 1769 finner vi at flere av hestene der ble karakterisert som "mådelig" eller "cassabel". Om hingsten til Ole Jonsen fra Hommelvika står det at den var "gammel og stiv". Alderen var hele atten år, og den var ikke eldst i oppstillinga.

Men tilbake til Eidsberg: Hva forteller nå denne rullen om hestene? Var det staselige ridehester eller små gamle øk? 56 av hestene er innført med en størrelse på tolv palm, nitten var på tolv og en

Tegning av fane for Opplandske dragonregiment, godkjent 16.11.1810. Original i Riksarkivet (Kart- og tegnings-samlingen To43b/02/0001).

kvart palm og to var på hele tolv og en halv palm. Hestene i Strinda sytten år tidligere var for det meste på tolv og en kvart palm. Ingen var under tolv, og den største var på 12 $\frac{3}{4}$ palm. Rullen fra Øvre Romerike fra 1731 forteller derimot om litt større hester, fra 12 $\frac{3}{4}$ palm til 14 palm. Men er det hestene som har krympet eller målestokken som er endret? Ser vi på de andre avdelingene finner vi tilsvarende tall, så en dragonhest så nok nokså lik ut uansett hvilken avdeling den tilhørte.

Palmer var mest brukt som mål for tømmer, og en palm skal ha tilsvart ca. 8,9 cm. Det vil si at hestene var fra om lag 106 til 111 cm store, og da må de ha målt fra manke til hofte. Utpå 1790-tallet gikk man over til å måle størrelsen i tommer, men bare på de nye hestene man da tok inn. I en rulle for Søndre Smålenske kompani fra 1795 oppgis de nye hestene å være fra 52 til 56 tommer. Det tilsvarer 137,1 til 147,6 cm, så her må det være mankehøyde det opereres med. Det er den vanligste måten å måle en hests størrelse på også i dag. Og da de

ynge hestene neppe var særlig større enn de som var noen år eldre, kan vi nok regne med at en alminnelig norsk dragonhest tilbake på 1700-tallet også var om lag 140 cm høy. Det tilsvarer omtrent høyden på dagens fjordinger, så direkte store var ikke disse hestene.

Rød vallak med to hvite baksokker

Alderen på hestene i Eidsbergs rulle fra 1786 varierte fra tre til sytten år, men ikke med noen jamn alderskurve. Elleve var under seks år, det var tolv seksåringer og femten syvåringer, men ingen åtteåringer. Det var seks niåringer, ni tiåringer og fra to til syv i hver av de eldre årgangene. Fem var sytten år. Med unntak av to av de yngste, var alle vallaker.

Fargen på hestene er til dels grundig beskrevet. Peder Johnsen fra Askim hadde en rød vallak med lite bless, mens Truls Andersen fra søndre Skjørten hadde en rød vallak med to hvite baksokker. Og både Ole Andersen fra Åsgård og

Fra rullen for Eidsbergske kompani i Smålenske dragonregiment, 1786. Original i Riksarkivet (Generalitets- og kommissariatskollegiet: serie Eh pk. 10).

Ole Olsen fra Bøltorp stilte med ”Lys Rød” hest, men fargebetegnelsene på hester avviker selv i dag en del fra de betegnelsene vi bruker i andre sammenhenger. 27 av hestene var, ifølge rullen, sorte. Tretten ble karakterisert som brune, syv som sort-brune, tre som mørkebrune og tre som lysbrune. Tre er innført som brunblakke, en som rød-blakk og så videre. I alt seksten forskjellige fargebetegnelser forekommer, foruten merknader om bles, stjerner, sokker og at en av de sorte hestene hadde noen grå hår.

Den gamle norske hesterasen var nokså lik dagens fjording. Det var altså en nokså liten hest og dermed lite egnet for å bli ridd av en soldat med oppakning, tung uniform og våpen. Tidlig på 1700-tallet ble det derfor innført en del danske og tyske hester, blant annet i 1718. Da ble tre hundre danske hester fordelt til de forskjellige dragonkompaniene. Men ellers baserte man seg på norske hester, og de fleste skal ha kjøpt hingsteføll i Gudbrandsdalen. Den store fargevariasjonen indikerer i alle fall at hestene neppe var produkter av systematisk avl. Og høyden på de hestene som ble brukt i Eidsbergske kompani var, som nevnt, om lag som på dagens fjording eller dølahest. Det var altså alt annet enn høye staselige galopphester.

En betydelig del av hesteholdet

Det Eidsbergske kompaniet var ett av åtte kompanier i det Smålenke dragonregimentet i perioden 1784 til 1806. Hvert kompani besto av to-tre offiserer, fem underoffiserer og 77 eller 78 menige. Uten vakanser blant de firbeinte vil det si åtte ganger 82 eller 83 hester. To av de andre dragonregimentene, det Akershusiske og det Trondhjemske, var like store, mens det siste, det Opplandske, hadde bare syv kompanier. Alt i alt la altså dragonregimentene beslag på drøyt to og et halvt tusen hester på breibygdene østafjells og i de sentrale trøndelagsbygdene.

I tillegg kom alle hestene som ble brukt til å trekke feltartilleriets kanoner og til transport av forsynin-

ger. Fra 1774–75 finnes en oversikt og lister over utskrivning av ”Styk-Heste”, det vil si de hestene som ved behov kunne rekvireres til bruk av artilleriet. Bare i Akershus stift dreide det seg om 1715 hester. Oversikten der er for det meste oppstilt fogderivis. Aker og Follo måtte stille flest, 250. Gudbrandsdalen er oppført med 210 og Toten med 150. For Hedmarksbygdene er det spesifisert på prestegjeld, til sammen 200 hester. Heller ikke kjøpstedene slapp unna. Kristiania måtte stille femti, Halden og Skien ti. Småbyene slapp med noen få, Tønsberg og Kragerø med to hver. Og de andre stiftene slapp heller ikke unna: Kristiansand måtte stille 140, Bergen 95 og Trondheim 750. Men det er verdt å merke seg at disse hestene kunne brukes i jordbruket og den sivile transporten til vanlig.

I 1806 ble dragonstyrkene reorganisert, og flere av kompaniene ble overført til artilleriet. Hvis hestene i virkeligheten ble brukt mer til transport enn til ridning, hørte de vel heller hjemme der. Dermed slapp en del bønder å kjøpe og fore opp dragonhester, men hesteutskrivningen til artilleriet fortsatte. Den ble ikke helt avvirket før etter siste krig.

I mellomtiden skjedde det imidlertid store endringer i det norske forsvaret. Ved hærreformen i 1818 ble styrkene betydelig redusert. Kavalleriet ble organisert som en brigade bestående av en vervet og ti utskrevne eskadroner, som mot slutten av århundret ble redusert til ni eskadroner, alle utskrevne. En eskadron besto av mellom 120 og 150 mann, og med en hest til hver var det da i alt ca. halvannet tusen hester i kavalleriet.

Kilder i Riksarkivet

Kommanderende general I: pk. 475

Generalitets- og kommissariatskollegiet / Det kgl. norske kommissariatskollegium: ruller pk. 10 og 19, sakarkiv pk. 27

Kavalleribrigaden: Fd – Remonteseksjonen eske 72

Litteratur

J. Gulowsen: *Fra Dragontiden*, Hamar 1900

Forsiden av rullen for Eidsbergske kompani i Smålenke dragonregiment, 1786. Original i Riksarkivet (Generalitets- og kommissariatskollegiet: serie Eh pk. 10).

Starum på Toten

– og hestens avvikling i det militære

Hestens rolle i vårt samfunn har i løpet av de siste hundre årene gått fra nødvendig bruk til hobby og glede. Bruken av Starum på Toten har fulgt den samme utviklingen, fra å være en ekserserplass for hæren til et nasjonalt senter for hest drevet av stiftelsen Norsk hestesenter.

AV SIGRID JOSTAD, ARKIVAR,
STATSARKIVET I HAMAR

Starumssletta ble brukt til militære formål fra midten av 1800-tallet. En tinglyst kontrakt fra 1851 forteller om våpenøvelser på Starumssletta og at en spesifisert mengde soldater kunne innkvarteres på de ulike gårdene i nærheten. Trenkorpset, som er militære forsyningsavdelinger, ble etablert der i 1889. Eiendommen øvelsesområdene lå på ble deretter solgt til militæretaten i 1896 og navnet ble endret fra Fagerli til Starum.

På Starum var det øvelser tilnyttet remonteskolen, hvor hærens utrederhester skulle trenes om sommeren. I løpet av 1920-åra ble trenkorpsets øvelser og remonteskolen avsluttet. Det skyldtes både motorisering og generell nedtrapping av militær aktivitet, men også at Starum lå slik til at de ikke hadde så mye kontakt med andre avdelinger som ønskelig.

Etter andre verdenskrig hadde ride- og kløvhester mulighet til remonteskole på Hærens Skole og Øvingsavdeling i Hestetjeneste på Starum.

Omtrent på samme tid ble det etablert egne kløvoppsetninger, etter at militærstrategien var endret slik at man helst kjempet i ulendt terreng og ikke ute på åpne slagmarker.

På grunn av militærets behov utviklet det seg et fagmiljø knyttet til vedlikehold og bruk av hest. Bygdene rundt fikk nytte godt av Starum, som med tiden også sto for sivile kurs i blant annet skoing og salmakerarbeid. I tillegg benyttet etter hvert ulike hesteorganisasjoner som travselskapet og rytterforbundet seg av Starum sitt fagmiljø og fasiliteter.

Å fremme bruk av hest

Etter andre verdenskrig fantes det oppimot 200 000 hester i Norge, mot om lag 20 000 rundt 1970. På grunn av motorisering ble bruk av hesten i forsvaret debattert i etterkrigstiden.

I arkivene fra Starum finner vi spor etter diskusjonene om hesten i hæren. Forsvarets politikk etter krigen var å basere transporttjenesten i hæren

på full motorisering. Da okkupasjonen var over, sto det ikke bare igjen tyske soldater, men også ca 26 000 hester fordelt over hele landet. Verdien av det etterlatte tyske hestemateriell skal ha beløpet seg til ca. 8 millioner kroner. I et brev fra Forsvarsdepartementet ved Jens Chr. Hauge i januar 1946, tas det stilling til de beslaglagte tyske hestene.

I brevet ble det også nevnt at en takstkommisjon skulle nedsettes og at hestene burde selges billig. Hestekontoret, som ble opprettet sommeren 1945, sorterte og disponerte hestene. Allerede samme sommer ble dyr av tvilsom verdi beordret avlivet, så fort slakteriene hadde kapasitet til å motta dem. Avlivingen fortsatte utover høsten. Om lag to tusen hester ble godkjent som trekk- og kløvhester for hæren og ble plassert på fôr hos bønder som en reserve for hæren. Allerede i 1946 var antallet skåret ned til 270. Brukbare trekkhester ble solgt til bruk i jordbruket, og norsk rytterforbund fikk overta om lag ti hester. Det ble satt salgsbetingelser, blant annet for å hindre at tyske krysningsdyr ble brukt i avl.

Motorisering etter andre verdenskrig

Etter krigen baserte Forsvarsdepartementet all transporttjeneste i hæren på full motorisering.

Den hestefaglige remontenemnda var en del av forsvaret, men kom til tider i klem mellom hestesaken og departementets interesser.

Først var det en konflikt knyttet til om utrederne skulle fortsette å holde hest for forsvaret, og deretter om betalingen til disse. Utredere var eiere av gårder som hadde plikt til å holde en hest skikket og klar for militær bruk. Ifølge hestetilhengerne i hæren prøvde forsvarsminister Jens Chr. Hauge å avvikle utredervesenet, og forsvarsledelsen fikk motbør for en ukritisk motorisering av hæren: ”Hauge prøvet å avvikle vårt utredervesenet som har dannet basis for våre hesteoppsetninger for krig i 300 år.” Forsvarsdepartementet mente at den norske hær ikke hadde bruk for hest, og den eneste delen som ble beholdt av utredervesenet, var en liten kløvteneste på Starum. Sjefen for Hærens skole og øvningsavdeling i hestetjeneste skulle på denne tiden være formann i remontenemnda.

På 1950-tallet fortsatte problemene mellom utrederne og forsvaret. Hesteforkjemperne kjempet en sak som allerede var tapt, men de hadde argumentene klare: ”... vårt behov for kløvtransport, samt kjerre- og sledetransport er en realitet. Verken helikoptre, beltebiler eller traktorer kan erstatte

Rekruttskolen med musikkorps drar på utmarsj, Starum 1905. Ukjent fotograf. Original i Mjøs museet (Norsk hestesenters fotosamling). Utsnitt.

Hærens remontenemnd
Remontenemnda ble opprettet etter instruks av 4.8.1915 og dens oppgave var å vurdere hester i forhold til tjenstedyktighet i hæren.

Statskonsulenten for hestetjenesten
I 1899 ble det opprettet en egen stilling som statskonsulent med ansvar for hesteavl. Ansvaret denne hadde med avl og stambokføring er nå overført til stiftelsen Norsk hestesenter.

hesten når det gjelder transport i virkelige vanskelig lende ...” Det trekkes fram erfaringer fra Korea-krigen, hvor det opplevdes som problematisk at helikoptre ikke kunne fly i mørket.

I forswarets eller landbrukets interesse?

Når det gjaldt betalingen til utrederne, ønsket remontenemndas skjønnsmenn, som var lokale bønder, takster som var basert på faktiske kostnader knyttet til oppdrett. Takstene var utarbeidet av remontenemnda og statskonsulenten. Å kjøpe hestene til en billigere markedspris var derimot i Forsvarsdepartementets interesse. I 1953 ble det stilt spørsmål fra departementet om remontenemnda var forpliktet til å ivareta forswarets eller landbrukets interesse. Det var trolig et retorisk spørsmål.

Utrederne nektet å sette inn utrederhester etter markedspris. Denne uenigheten om bruk av markedspris eller takst ble tatt opp i stortinget, og det endte med at Forsvarsdepartementet sendte ut en skriftlig godkjennelse på at takstene kunne brukes. Dermed fortsatte samarbeidet mellom forsvar og landbruk, slik remontenemnda ønsket. I 1953 måtte man konstatere at hæren ikke var i stand til å bringe fram forsyninger utenfor vei, og Stortinget bestemte da at det skulle være beredskap for trening og mobilisering av kløvavdelinger. Utredervesenet skulle gjenopplives. Hestesaken i hæren fikk altså en midlertidig opptur fra 50-tallet, en siste krampetrekning.

I 1966 ble det gjort en avtale med Sivilforsvaret om samarbeid om utnyttelsen av Starum, slik at kontorer og forlegninger ble overtatt av dem. Hærens skole- og øvelsesavdeling i hestetjeneste ble da avvirket. Samtidig ble sanitetsmagasiner og veterinærkorpsets hovedmagasin lokalisert til Starum. Det ble enighet mellom forsvar og Landbruksdepartementet om å etablere remonteskole og sivile kurs på Starum.

For å gjøre en lang historie kort: Hæren sluttet å kjøpe hester i 1977. Hestetjenesten på Starum ble vedtatt nedlagt i 1984, og i 1986 overtok et nyetablert Norsk hestesenter både de materielle og menneskelige ressursene som var bygget opp der. Norsk hestesenter er en stiftelse bestående av sytten ulike hesteorganisasjoner. I tillegg var det naturlig å legge arbeidet med hesteavl til et slikt senter, siden det statlige arbeidet med avlen allerede hadde vært knyttet til stedet gjennom kursing i samarbeid med statskonsulentene og hestemiljøene.

Remontering og utredervesenet

I arkivene etter remontenemnda finner vi i hovedsak oversikt over gårdene som var pliktige til å holde hest for det militære. På hesteutstillingene benyttet man ofte anledningen til å få militære hester godkjent for bruk i hæren, såkalt remontering. I arkivet etter Hærens remontenemnd finnes en protokoll som inneholder oversikt over når og hvor utredere fikk hester vurdert. Det er en proto-

Hester og menn på vei hjem etter vanning. Fra Starum, 1906. Ukjent fotograf. Original i Mjøsmuseet (Norsk hestesenters fotosamling). Utsnitt.

kollrekke med alfabetisert register over utrederkvarter som går tilbake til ca. 1901, og som viser heftelsene som hvilte på utrederkvarterene til enhver tid. Kvarterene varierte etter som hærordningen ble endret.

Arkivene etter remontenemnda har oversikter over hvilke militære enheter de ulike utrederne sognet til. Etter hvert var det flest utrederne på det sentrale Østlandet og spesielt i Oppland. Det er nok mange som kan huske avisannonser med varsel om remontering, som stort sett foregikk til bestemte tider.

Det ble i mellomkrigstiden innskrenkninger på utrederkvarterene, og vi ser fra 1930 at for eksempel Biri-gården Skulhus ble et ”hvilende utrederkvarter” og dermed ikke lenger var forpliktet til å stille med hest til forsvaret. I kvarterprotokollene tilknyttet de ulike militære enhetene, er utrederkvarterene oppdelt i virkelige og overtallige kvarterer.

Vi ser også eksempler på endring for utrederkvarterene. I arkivet etter hærens remontenemnd finner vi utrederkvarteret Hjelmstad i Ringsaker. Med gården fulgte en heftelse: plikt til å holde en hest skikket og klar til militær bruk. Eierne av gården måtte altså stille med hest til det militære. I oversikten over utrederne er det notert at heftelsen på Hjelmstad, utrederplikten, i 1966 er overført til et annet gårdsbruk, noe som også ble tinglyst hos sorenskriveren slik som eiendomsheftelser skal. Utrederordningen er nå faset ut, men arbeid med og styring av hesteavl og annen utvikling av hestefaget fortsetter ved Norsk hestesenter.

Omfattende arkiver

Statsarkivet i Hamar var sommeren 2011 på Norsk hestesenter på Starum for å overta arkivmateriale fra statlige arkiver tidligere knyttet til driften der, nærmere bestemt arkivene etter Hærens remontenemnd og Statskonsulenten for hest. Staten gikk inn for å styre avlsarbeidet i Norge fra midten av 1800-tallet og framover gjennom statskonsulenter.

Arkivverket har også arkiver etter noen hesteavls-lag, de fleste er avlevert som en del av landbruks-selskapenes arkiver. I tillegg er noen få hesteavls-lag avlevert som privatarkiver, det samme gjelder også utrederforeningene, som ivaretok bøndenes interesser overfor forsvaret. Det finnes arkivmateriale som kan belyse statens rolle for hestebruk i forsvarsarkiver, men også i arkivet etter Landbruksdepartementet, særlig Hestekontoret. Disse arkivene oppbevares i Riksarkivet, i tillegg til arkivet etter hestekontoret. Ruller over mannskap og hester finnes i utgangspunktet i arkivene etter de ulike militære enhetene.

Hesteinteresserte har med andre ord nok av historisk kildemateriale å oppsøke, selv om det antakelig er mer interessant for dem å besøke Norsk hestesenter. Det er nå om lag 60 000 hester i Norge, og fagmiljøet på Starum er i dag mer til glede enn krig.

Kilder ved Statsarkivet i Hamar

Statskonsulenten for hestetjenesten
Hærens remontenemnd

Trykte kilder / Litteratur

Dahle, Hans Kolbein (red.): *Hesten i vår tid*, Oslo 2009

Den sønnenfjelske hestehjelpskasse 1711 – 1961, Oslo 1961

Den sønnenfjelske hestehjelpskasse 1961 – 1986, Mysen 1986

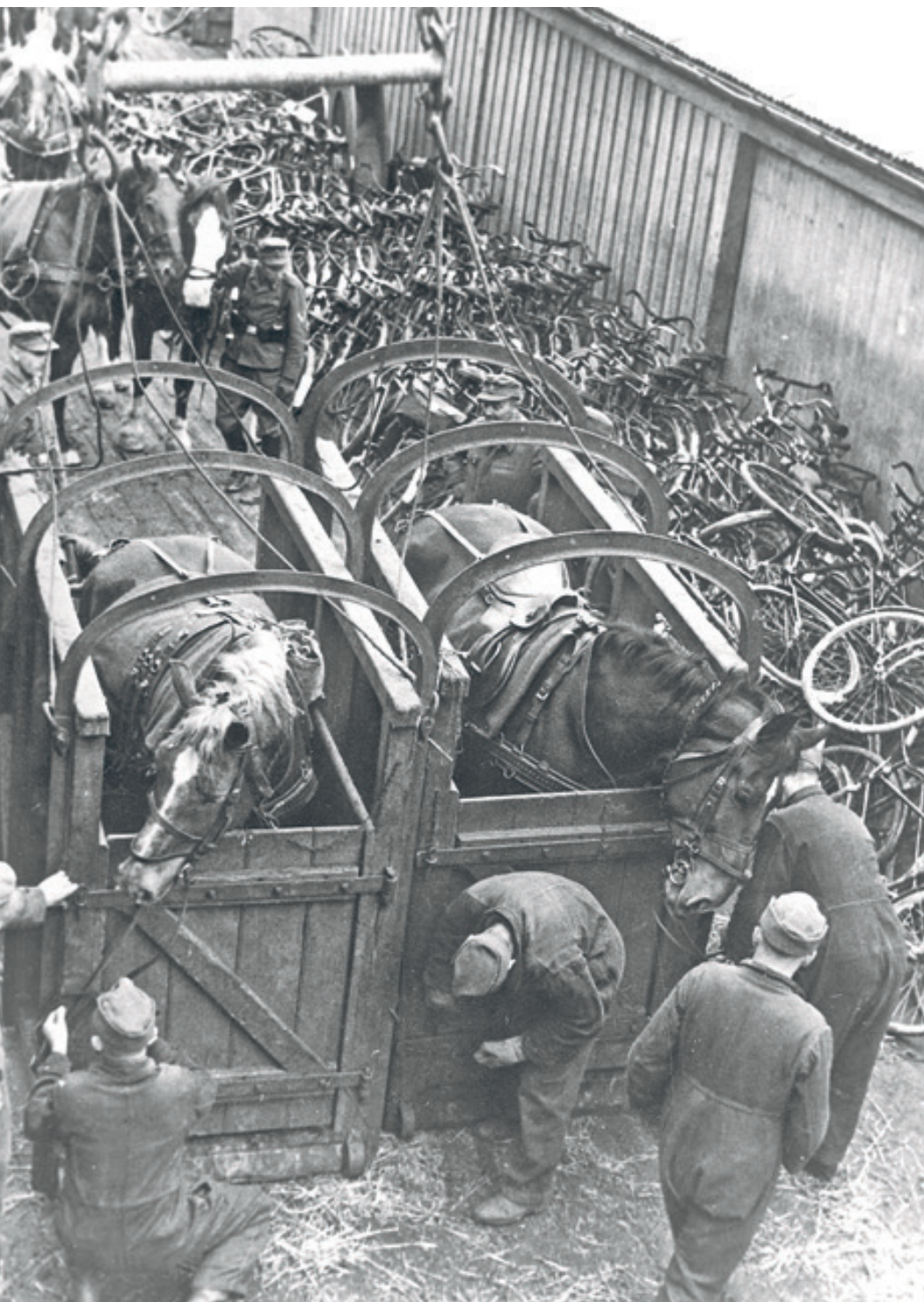
Harlem, Haakon: *Oppland dragonregiment 1750–1950*, Hamar 1950

Moe, Rune Anders: *Militærliv på Starum for snart 100 år siden* på www.sivilforsvaret.no

Resultatliste fra utstilling på Lillehammer i 1929, fra arkivet etter Statskonsulenten for hestetjenesten. Mange av opplysningene i arkivmateriale til Statskonsulenten har også kommet på trykk. Original i Statsarkivet i Hamar.

Premie-		liste for	
Sjansen hesteguttening		i Lillehammer i 1929.	
Slutt	Start	Slutt	Start
		26	26
		27	27
		28	28
		29	29
		30	30
		31	31
		32	32
		33	33
		34	34
		35	35
		36	36
		37	37
		38	38
		39	39
		40	40
		41	41
		42	42
		43	43
		44	44
		45	45
		46	46
		47	47
		48	48
		49	49
		50	50
		51	51
		52	52
		53	53
		54	54
		55	55
		56	56
		57	57
		58	58
		59	59
		60	60

Frå fotoarkivet

Hesten var gjennom hundreåra viktig i det militære. Fyrst vart han nytta til å gjere raske framrykkingar, men etter kvart vart det meir transport av kanonar og forsynningar. Dei siste trefningane mellom ryttartroppar skjedde i fyrste verdskrigen, men hesten vart mykje brukt også i andre verdskrigen. Det var berre amerikanarane som til då hadde erstatta hesten fullstendig med motoriserte krefter.

Mange tyske hestar drukna i forbindelse med Blüchers forlis, men fleire overlevde og kom i land og vart brukte til ymse transportopdrag. Mannskapa tok seg også fram utan motorisert hjelp. Dei nytta ofte sykklar.

Dette biletet viser ei innlasting i Tyskland av hestar og sykklar til Noreg. Fotografiet er i arkivet til Landbruksdepartementet, men nærare opplysingar om tid eller stad finst diverre ikkje.

Då tyskarane kapitulerte i 1945, var det ikkje berre 365 000 soldatar her i landet, men også nærare 30 000 hestar. Soldatane vart sende heim i løpet av eit års tid, men mange av hestane fekk ein meir ublid lagnad og enda som svart pølse.

Det norske forsvaret brukte hest ennå i mange år. Kløvkompaniet blei ikkje lagt ned før i 1984.

Hest og marked

Ved Kronprinsregentens resolusjon av 7. mars 1899 ble det bestemt ”att Kristiania Marked fra og med Aaret 1900 gaar til et Hestemarked.” Året etter led Grundsetmarkedet i Elverum samme skjebne. Dette var ikke de eneste markedene som ble avviklet på denne tiden. Flere markeder med lange tradisjoner ble opphevet, og mange av dem ble erstattet av hestestevner. Hva skyldes det at tradisjonsrike markeder forsvant på akkurat denne tiden?

AV ESPEN ANDERSEN, RÅDGIVER, RIKSARKIVET

I Indredepartementets arkiver finnes det dokumenter fra den siste halvdel av 1800-tallet om markeder og hestestevner fra hele landet. Det ser ut som om spørsmålet om nedleggelse er sentralt for flere av markedenes vedkommende. Her står vi ved et møtepunkt mellom det tradisjonelle jordbrukssamfunnet, preget av naturalhusholdet, og den moderne, urbaniserte pengeøkonomien. Markedet tilhørte det gamle samfunnet. Det var der bøndene fikk byttet til seg varer de ikke produserte selv. Der handlet de hester og kyr. Det var der de skaffet seg noen små pengeinntekter. Og markedene var en møteplass for folk fra by og bygd. På markedene var det musikk og dans, sirkusinnslag med akrobater og slangetemmere og sterke menn. Det ble skjenket øl, vin og brennevin, og det ble servert mat.

Almanakken for 1878 viser at flere markeder fant sted tidlig i mars. I april var det vårløysning og ingen markeder.

Opførelse

over Markedene i et Aar i Aaret 1877.

1. Skibollen i Lyngem Bygd	V 11 januar	✓
2. Lillehammer	V 23 - - -	✓
3. Bragøfjord i Gyverangen Bygd	V 2 Februar	✓
4. Christiania	V 6 - - -	✓
5. Trammum	V 13 - - -	✓
6. Slingsberg	V 20 - - -	✓
7. Næro	V 20 - - -	✓
8. Skien	V 27 - - -	✓
9. Grundset i Elverum Bygd	V 6 Mars	✓
10. Levanger	V 6 - - -	✓
11. Bratsberg i Altna Bygd	V 7 - - -	✓
12. Skibollen i Lyngem Bygd	V 16 - - -	✓
13. Hedemarkens i Næstved	V 19 juni	✓
14. Bjørnslædingberg i Både	V 26 - - -	✓
15. Nordbyen	V 26 - - -	✓
16. Bjørnslædingberg i Altna Bygd	V 3 juli	✓
17. Elverum i Brimi Bygd	V 10 - - -	✓
18. Nærbjerg i Næstved	V 20 - - -	✓
19. Næstved Marked i Gør Bygd	V 22 August	✓
20. Christiansand	V 22 - - -	✓
21. Gardaløien	V 25 September	✓
22. Næro i Overalden Bygd	V 2 Oktober	✓
23. Christiansand	V 9 - - -	✓
24. Trondheim	V 30 - - -	✓
25. Skibollen i Lyngem Bygd	V 12 November	✓
26. Trondheim i Gjør - - -	V 20 - - -	✓
27. Trondheim i Gjør - - -	V 27 - - -	✓
28. Skibollen i Næstved Bygd til den Tid i Næstved af Næstved eller i Løbe. Næstved, som af Næstved bestaaet.	V 5 December	✓
29. Næstved i Altna Bygd	V 5 December	✓
30. Trondheim	V 11 - - -	✓

Indført af 3de Kants af d. S. Christiania 18de Marts 1877

Håndskrevet oversikt over alle markeder i 1877. Original i Riksarkivet (Indredept., 2. indrekontor: E_45).

Man kan forestille seg at folkelivet var livlig, og i blant i livligste laget. Det ble ofte klaget på fyll og slagsmål på markedene. Dette moralske aspektet var en av hovedinnvendingene mot å fortsette med

markedstradisjonen. Den andre hovedinnvendingen, og kanskje den viktigste, var at markedene hadde mistet sin økonomiske betydning. Moderne kommunikasjoner og den regulære handelen i byene og på bygdene gjorde de gamle markedene overflødige, synes å være en alminnelig oppfatning. Det var imidlertid en type handel der markedene fortsatt var sentrale. Det var hestehandelen. Hesten spilte en viktig rolle i samfunnet, og bønder og andre trengte steder der hester kunne kjøpes og selges. Derfor ble hestedelen av et marked ofte opprettholdt, selv om resten ble opphevet.

Indredepartementet utarbeidet oversikter der alle markedene med autorisasjon var listeført. I arkivet finnes det lister fra 1848 til 1902. Vi ser at markedene var konsentrert til visse tider av året. Både Kristiania- og Grundsetmarkedet fant sted om vinteren, i februar og mars. Andre markeder ble arrangert på høsten. Det er åpenbart at markedene fulgte rytmen i bondesamfunnet. Det var i de mindre arbeidsintensive periodene de ble arrangert. Det var så godt som aldri markeder i april og mai, eller i august. Listene over markedene ble sendt til Universitetets Observatorium som hvert år publiserte dem i sin "Almanak". Markedene kunne inngå i folks tidsbegrep, nesten som jul eller Sankthans. De gjentok seg omtrent på samme tid hvert år og kunne bli referert til når gammel gjeld skulle gjøres opp. Det kunne hete at gjelden skulle tilbakebetales "ved Grundset Markeds Tid". Grundset marked var både et fysisk sted og et tidspunkt.

Østerdalens karneval

Det kan argumenteres for at markedene i Norge kan ha hatt noe av den samme funksjonen som karnevalene fra sørligere breddegrader. Begge deler var folkelige fester som var markante avbrudd fra hverdagen, og de ble gjentatt på omtrent samme tidspunkt hvert eneste år. Grundsetmarkedet har til og med blitt kalt for "Østerdalens karneval".

Dessuten var det en betydelig omsetting av en rekke andre varetyper som jernvarer, stoffer, husflidsprodukter og ”fedevare”. Fogden påpekte også at flere varetyper faktisk var billigere i markedstiden enn de var før og etter. Fogden mente at handelen var så omfattende at den oppveide ”de Ulemper som Markedet med dets Støi og Forstyrrelse i det daglige Livs Ro medfører for alle i dets nærmeste Omegn boende.” Og departementet lyttet til fogden og Grundsetmarkedet fikk bestå i over tretti år til. I 1900 var vurderingen imidlertid at umoralen veide tyngre enn økonomien.

”Drik og turing” i Kristiania

En tilsvarende utvikling kan man også se når det gjaldt Kristianiamarkedet. I referatprotokollen til Indredepartementet, 2. indrekontor fra 1899 kan man lese at ”Spørqsmaalet om at faa Markedet hevet eller erstattet med et Hestemarked gjen- tagne Gange har været paa Bane” siden 1840-tallet. Innvendingene mot markedet hadde imidlertid tidligere ikke fått gjennomslag. Dette endret seg etter markedet i 1898. Da sendte politimesteren i Kristiania et skriv til magistraten der han tok initiativet til opphevelse eller omgjøring av markedet til et hestemarked. Politimesteren mente at ”Drukken- skaben og Brutaliteten (...) har i de senere Aar til- taget sterkt, og var paa Markedet i 1898 større enn nogensinde.” Det var et problem at folk sløste bort pengene sine ”til Drik og Turing, hvilket ikke alene medfører Tab af Pengene, men ogsaa Arbeidsudyg- tighed i de følgende Dage.” Dessuten kommer det frem i referatprotokollen at politimesteren var bekymret for markedets negative innflytelse på de helt unge kvinnene: ”Det er ogsaa utvivlsomt (...) at Markedsturingen bliver en Ulykke for mange unge Piger, som lader sig beruse af den ‘Vin’, som bydes dem under Turingen, og dermed lader sig lede op i Forhold, som de ellers vilde have undgaaet.”

I tillegg hadde selvsagt markedets økonomiske betydning gått tilbake. I Indredepartementet ble det notert at så vel Kristiania Handelsstands Forening,

Den norske Haandverks- og Industriforening, Kristiania Forening til Fremme af Sædlighed, som kommunebestyrelsen og magistraten, hadde sluttet seg til politimesterens vurderinger. Til sist gjorde departementet og kronprinsregenten det samme.

I almanakken forsvant betegnelsene Kristiania marked og Grundset marked. Fra og med henholdsvis 1900 og 1901 het det ”Kristiania Hestemarked” og ”Hestestevne i Elverums Leir”. I løpet av det første tiåret av det nye århundre hadde flere av de gamle markedene forsvunnet fra almanakken, men hestemarkeder og hestestevner var det blitt adskillig flere av. Hesten var åpenbart stadig viktig i det norske landbruket og i den norske økonomien. Men om moralen ble noe bedre, er et åpent spørsmål som vi ikke kan ta stilling til her.

Almanakken for 1910 nevner 10 markeder, 28 hestestevner eller hestemarkeder og to kombinerte hestestevner og markeder. Tretti år tidligere, i 1880, hadde bildet vært ganske annerledes. Da nevnte almanakken 24 markeder og ett hestemarked, nemlig Stavmarkedet i Øyer. Det ble selvsagt solgt også hester ved mange av de 24 markedene i 1880, men denne omdefineringen og omgjøringen av tradisjonelle markeder til mer spesialiserte hestestevner vitner om at det pågikk en endringsprosess. Det gamle bondesamfunnets markeds plasser måtte, litt etter litt, gi tapt for en moderne handelsnæring i en ny økonomisk virkelighet. I arkivet etter Indredepartementet, 2. indrekontor kommer man tett på argumentene som ble benyttet for å få gjennomført disse endringene.

Kilder og litteratur

Indredepartementet, 2. indrekontor A: serie E, Sakarkiv ordnet etter emne, eske 45–50

Det Norske Universitet: *Almanak*, Kristiania, utvalgte utgaver 1870-1917

Gjone, Toralv: *Grundset marked*, Kristiania 1922

Ile, Tor: *Bygdebok for Øyer 2*, Oslo 1960

Myhre, Jan Eivind: *Oslo bys historie 3. Hovedstaden Christiania*, Oslo 1990

Med hest og doning

Kjøretøy og redskaper for hest er en kulturskatt som er i ferd med å forsvinne. Muséene tar vare på staskjøretøy. Men redskaper knyttet til person- og varetransport ellers, og ulike redskaper brukt i jord- og skogbruk, innen bergverk og industri og til mange offentlige oppdrag, som vei- og jernbanebygging, er lite påaktet.

AV SVEIN MAGNE OLSEN, PENSJONERT SJEFINGENIØR, STAVANGER

Hesten overtok som trekkraft for oxen alt i tidlig middelalder, men mangel på veier og broer førte til at landverts transport i Norge var begrenset ut over de enkelte by- og bygdesamfunn. Arkivene gir oss opplysninger om strabasøse reiser for de geistlige og de militære langs simple veifar som hadde blitt til gjennom bruk uten at det hadde vært investert i synderlig mye ingeniørkunst eller midler.

Ute i Europa hadde finere vogner og sleder, med tilhørende seletøy til hestene, blitt statussymbol alt fra 1400-tallet. De kongelige viste sin makt og sin storhet med praktfulle opptog, hvor det nyeste og ypperste av kjøretøy ble presentert. Adelen og andre med høy status forsøkte etter hvert også å synliggjøre sin posisjon ved å nytte elegante ekvipasjer, og det ble utviklet stadig flere typer kjøretøy, noen lette og åpne vogner, andre større og lukkede.

Det er først på slutten av 1600-tallet at man i Norge nytter hjulkjøretøy under kongelige besøk. Dette skjedde da Kong Kristian V besøkte landet i 1685 og kildene forteller at da kongen kom til Larvik og Tønsberg var veiene så gode at man sammesteds heel magelig med Vogne kan kjøre. Ellers på denne kongeferden måtte man ri eller fraktes i båt.

Før denne tid hadde man stort sett bare enklere hjulkjøretøy som bønder og vognmenn nyttet til transport av varer i nærområdet, eller sleder for transport på vinterføre til vintermarkeder eller havner.

Fra tidlig på 1800-tallet fikk man en markant bedring i veinettet i Sør-Norge. Samtidig ble den tekniske kvaliteten på kjøretøyene, og da særlig hjul og fjæringssystemene, sterkt forbedret. Det ble økt handel og turistnæringen var i fremmarsj. Dette i sum førte til at bruken av landverts transport økte i omfang.

Kjøretøy og redskap i jord- og skogbruket

Fram til siste halvdel av 1800-tallet nyttet bøndene enkle redskap som ard, plog og harv til jordbearbeiding, og primitive kjerrer eller sleder til transport av naturgjødsel og såvarer når våronna skulle utføres. I slåttonna, skuronna og til innhøstningen var det i hovedsak håndredskap som ble benyttet til alt annet enn transport. De samme hjulkjøretøyene og sledene ble brukt til frakting av produktene.

Fra midten av 1800-tallet endret redskapsutvalget seg. Man fikk mer avanserte ploger. Slåmaskinen

og høyriva ble tatt i bruk, og senere kom potet-opptakeren. I første halvdel av 1900-tallet ble det utviklet stadig flere og mer avanserte redskaper for hest. Dette var ulike såmaskiner, maskiner for ugressrydding og tynning, selvbindere for korn-innhøstning osv.

Kjerrene fikk spilehjul til erstatning for de gamle klampe- eller krosshjulene og hjulgangen ble utstyrt med jernakslinger slik at transportkapasiteten kunne økes. Man tok også i bruk firehjuls vogner når avlingene skulle kjøres til torget eller til andre avtakere. Likevel var det slik at slep ble benyttet til transport til setrer hvor det ikke var kjørevei og sleder til hjemkjøring av høy vinterstid like fram til 1950-årene.

I skogen nyttet bonden slep, drog og slede til fremkjøring av tømmer. "Rustningen" kom i bruk tidlig på 1900-tallet og overtok mye av transporten på Østlandet og i Trøndelag, men ellers var det mange lokale varianter av de eldre kjøretøyene som dominerte helt fram til traktoren gjorde sitt inntog på 1960-tallet.

På barmark tok man noen steder i bruk tømmervogna når tømmeret var dratt fram til kjørevei på vinterføre. Ellers var tømmervogna et viktig redskap ved sagbruk og andre industrianlegg.

Handel og industri

Bøndene bygde iblant spesialkjøretøy til enkelte oppdrag. Tidlig tok man i bruk melkevogner, til transport av melkespann til meieriene som ble etablert tidlig på 1800-tallet. Enkelte gårder i rimelig nærhet til bystrøk bygde egne vogner, noen også egne sleder, som de kjørte i faste ruter hver dag eller annenhver dag for å levere melk og melkeprodukter til forbrukerne.

Etter hvert overtok meieriene eller kjøpmenn det meste av dette arbeidet. På samme måte etablerte andre fag seg. Man fikk eksempelvis egne slaktere som både hentet slakt på gårdene og leverte kjøttprodukter ut til forbrukere eller detaljhandlere. Bakerne var også tidlig ute med å kjøre faste ruter med brød og andre bakervarer i bymessige strøk. Slike handelsmenn holdt gjerne flere hester selv og hadde en vognremisse som inneholdt både hjulkjøretøy og sleder. Mindre bedrifter valgte å inngå avtaler med vognmenn for å sikre varetransporten uten selv å måtte investere i hest og vognmateriell.

Noen virksomheter nyttet ekvipasjene som reklame for firmaene og produktene sine samtidig som de ble brukt til å distribuere varer. Dette gjaldt særlig bryggeriene og tobakksfabrikkene, men også i noen grad sjokolade- og dropsfabrikkene.

Bredslede, Phaetontrille og Landauer.

Foto: Svein Magne Olsen

Andre bedrifter var også godt synlige i bybildet i Kristiania. Et eksempel er transport av korn og mel til og fra Bjølsen valsemølle. Et annet eksempel er transport av tømmer til fyrstikkfabrikkene og produktene derfra til utskipningshavnen eller til lokale distributører.

Offentlige tjenester

Bøndene ble pålagt å transportere post, både brev og pakker, helt fra postordningen ble etablert i Norge i 1647. Noen steder var veinettet så dårlig utbygd at posten måtte fraktes på hesteryggen, mens andre steder, og om vinteren, kunne man nytte kjøretøy. I den første tiden var det bøndene sine egne kjøretøy som ble brukt. Senere forsynte Postvesenet transportørene med hjulkjøretøy, mens bøndene fortsatt måtte sørge for sledene til vintertransport.

Fra 1870 ble det tatt i bruk hestetrukne redskaper til brannslukking. Her ble det anskaffet mellom annet pumpevogner, slangevogner, stigevogner og mannskapsvogner. Ved de større brannstasjonene var det egne staller og store vognremisser og gjerne også et eget verksted for bygging og vedlikehold av utstyret. Andre steder ble det gjort avtaler med vognmenn om bruk av deres hester. Noen steder var det også en kombinasjon av egne og innleide hester.

Når hjulkjøretøy ble mer vanlig, økte kravet om bedre veier og veivedlikehold. Etter at vi fikk en egen veilov i 1824 ble det et voldsomt engasjement for å bedre veistandarden. Flere av våre mest spektakulære veistrekninger, som Vindhella og Stalheimskleiva, ble bygd, og hesten måtte ta mange tunge tak foran vaggan eller kjerra når stein og annen fyllmasse skulle flyttes og grus transporteres fram.

Smale hjulfelger, veidekke av dårlig grus og en stadig veksling mellom regn og tørke, førte til at veibanen måtte ettersees og jevnes med ujevne

mellomrom. Det ble utviklet sporfyllere, veiskra- per av ulike typer og kantkniver. I bystrøk fikk man også kjøpt inn egne sopemaskiner for å holde gatene rene. Vinterstid måtte hestene trekke snø- plogen for å holde veiene åpne og i noen tilfeller måtte man ta i bruk isrive for å rive opp is som bygde seg opp i gatene og gjorde de ufremkomme- lige.

Hest og kjerre eller vogn var også transportmidle- ne når jebaneutbyggingen hadde sin glanstid. Samme type utstyr ble også brukt til bygging av kaier og vannkraftanlegg og når el- og telelinjer skulle bygges.

Innendørs vannklosett ble vanlig i første halvdel av 1900-tallet. Før denne tid måtte man gjøre sitt fornødne på utedoer også i byene. Det ble etablert egne kommunale forretninger som tok seg av dotømmingen. Daglig kunne man se renholdere kjøre rundt i byene med rengjøringsvogner, kalt brigger, som ble fylt opp fra dokaggene til de ulike byggårdene. Andre steder nyttet man vogner eller sleder til transport av dospann. Gjødsla var høyt verdsatt av bøndene, slik at det var aldri problem med avsetningen.

Legetjenster og hospital hadde lenge vært et tilbud mange steder, selv om legekunsten lå på et svært lavt nivå sett med dagens øyne. Fram til andre halvdel av 1800-tallet ble transport av syke i all hovedsak foretatt av vognmenn eller bønder. Først rundt 1870 ble det kjøpt inn eller bygget egne ambulansvogner av sykehusene eller av kommu- nen.

Bergverk

Bergverkene har helt fra 1600-tallet krevd mye transport. Dette gjaldt byggematerialer til gruvene og smelteverkene, trekull fra kullmilene til smelte- verkene, malm fra gruvene til smeltehyttene og transport av ferdige produkter til togstasjoner eller utskipningshavner. Et spesielt område som også

krevde store ressurser var transporten i gruvene, dels med slede i gruvegangene, men like mye til heiseanordningene med hestegjøl opp gruve-sjaktene. Også transport av redskap og mat og annen forpleining av de tilsatte krevde ressurser.

Dette var i de fleste tilfeller arbeid under tøffe forhold, dels i uveisomt terreng, som ved kullkjøring, og i trange og mørke gruveganger, over fjellvidder og islagte vann vinterstid. Vi kan lese beretninger om mange uhell og stabasiøse turer, men samtidig oppdrag som var attraktive fordi de gav nødvendig inntekt ute i bygde-Norge. At det var flere tusen hester som arbeidet samtidig i denne næringen, sier noe om både behov og muligheter.

Kjøretøy og redskap

De eldste kjøretøyene som ble nyttet i primærnæringene lagde bonden selv eller ved hjelp av en omreisende smed eller snekker eller hos bygdesmeden. Enkelte smeder og vognmakere etablerte seg i byene og i noen bygdesentra og spesialiserte seg på jordbruksredskap, for eksempel ploger, eller kjøretøy.

Finere kjøretøy ble også kjøpt inn fra utlandet, men på slutten av 1800-tallet og fram til bilen overtok markedet, hadde vi mange dyktige vognmakere også i Norge. To av de mest kjente er

O. Sørensen vognfabrikk i Kristiania som bygde kroningsvognen til kong Haakon VII i 1906 og P. Norseng vognfabrikk i Hamar som bygde staskjøretøy både til kongehuset og andre velsituerte borgere.

Arkivmateriale

Det er et svært omfattende arkivmateriale knyttet til hestekjøretøy i Riksarkivet, statsarkivene og i kommunale og interkommunale arkiv, bedriftsarkiv med mer. Man kan finne interessant kildestoff blant annet om produksjon av kjøretøy og annen redskap, standarden på kjøretøyene og om bruk av ulike kjøretøy og andre transportinnretninger samt transportanalyser. For å få kunnskap om bruk, vedlikehold, omfang og verdi av redskaps- og kjøretøytyper, er skiftedokumenter viktige kilder. Gamle reisebeskrivelser gir også nyttige opplysninger, særlig om kjøretøy nyttet innen turisttrafikken og til annen personbefordring.

Arkivinstitusjonene oppbevarer også en del bedriftsarkiver, fra både produksjonsbedrifter og transportbedrifter, som inneholder informasjon om anskaffelse, bruk og vedlikehold av kjøretøy og redskaper. Disse arkivene inneholder gjerne også både tegninger og foto. Slike arkiv kan også ha gode kataloger over kjøretøy og hesteredskap som har vært tilbudt for salg. Her fremgår det blant

Hestetrasket stigevogn av typen Magirus foran domkirken i Oslo ca 1900. Ukjent fotograf. Original i Oslo brannmuseum.

Fjærkerje eller arbeidskerje brukt under transport av melk til et landsens meieri. Ukjent fotograf. Original i Hedmarksmuseet.

Restaurert snøplog av typen "Teienplog" i bruk i Vestfold. Ukjent fotograf. Original hos Statens vegvesen.

annet hva som er produsert i Norge og hva som ble importert fra utlandet. Mange museer, men også Riksarkivet, alle statsarkivene og de fleste andre større arkivinstitusjoner har gode billedsamlinger som kan gi svært nyttig informasjon.

Litteratur

Aarsand, Johs.: *Materiellforvaltningen i hæren – en historisk oversikt*. Oslo 1999

Berg, Bjørn Ivar: *Riksdaler på sledeføre: hestekjørsel ved Kongsberg Sølvverk på begynnelsen av 1700-tallet*. Oslo 1982

Bergh, Trond: *Jernbanen i Norge 1854–2004*. Bergen 2004

Bonnevie-Svendsen, Conrad: *Skogbruksboka. Skogbruk og skogindustri*. Oslo 1960

Eikeland, Sigmund, Tor Seim og Axel Prydz (red.): *Når Tiedemann forteller fra hundre år i tobakkindustrien*. Oslo 1989

Hagen, E. m.fl.: *Fra håndkraft til høytrykk*. Oslo 1960

Johannessen, Finn Erhard og Lars Thue: *Alltid underveis*. Oslo 1996

Kristiansen, Kristian og Øivind Larsen: *Ullevål sykehus i hundre år*. Oslo 1987

Nordvik, Helge W. (red.): *Rent mel i posen. Bjølsen Valsemølle AS og mølleindustriens utvikling 1884–1984*. Oslo 1984

Olsen, Svein Magne: *Fra tråkk til motorveg. From Bridleway to Motorway*. Stavanger 1995

Olsen, Svein Magne: *Hesten i handel, industri og bergverk*. Stavanger 2011

Olsen, Svein Magne: *Hesteredskap I norsk jordbruk*. Oslo 2005

Olsen, Svein Magne: *Hestekrefter I offentlig tjeneste*. Oslo 2008

Olsen, Svein Magne: *Hestekjoretøy. Horse-drawn Carriages*. Oslo 2001

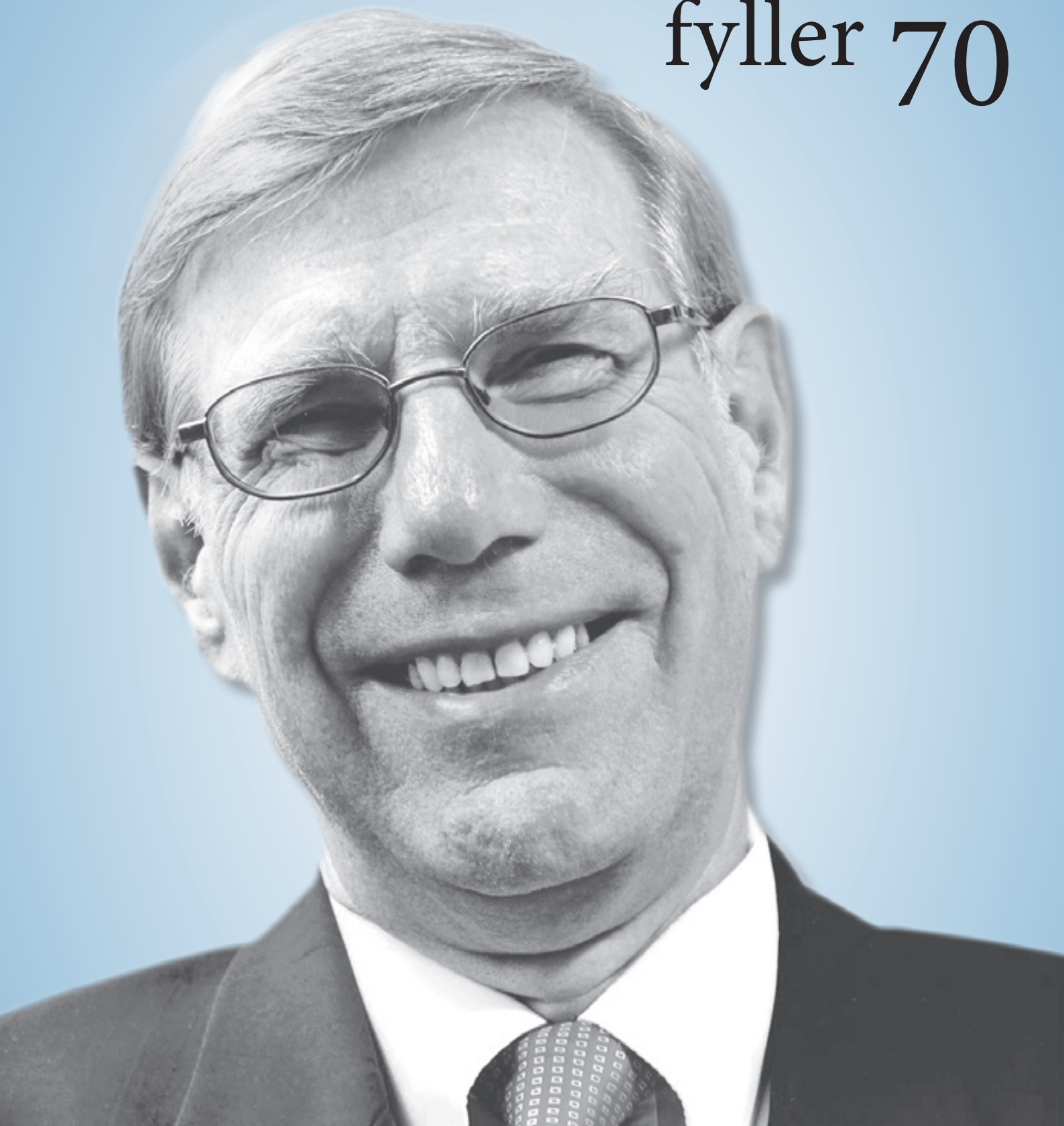
Rogan, Bjarne: *Mellom tradisjon og modernisering. Kapitler av 1800-tallets samferdselshistorie*. Oslo 1998

Torstenson, Inge: *Fra Nattmann til renholdsverk*. Oslo 1997

Sleden til slakter Otto Skjøren i Sarpsborg på sin siste tur, antakelig på 1960-tallet. Ukjent fotograf. Original i Østfold fylkes billedarkiv.

Arkivenes nessekonge fyller 70

Arkivmannen Hans Eyvind Næss kan se tilbake på en enestående karriere med arkiv i fokus. Han begynte i 1971 som ung, aktiv og initiativrik statsarkivar i Stavanger. Et systematisk arbeid for sikring av statens arkiver og etter hvert privatarkiver og fotosamlinger i Rogaland, var dermed i gang. Parallelt med dette gikk han i front for og ble pådriver for et omfattende nybrottsarbeid innen institusjonsbygging og utvikling av arkivfaglige samarbeidsorganer, også internasjonalt. I tillegg har Hans Eyvind Næss gjennom disse årene produsert et betydelig antall fagbøker og artikler, det meste innen feltene rettshistorie og administrasjon.

AV LINDA M. HOLMÅS,
UNDERDIREKTØR,
RIKSARKIVET

Sommeren 1971, i en alder av 27 år, blir Hans Eyvind Næss utnevnt til statsarkivar i Stavanger. Hans Eyvind har på dette tidspunkt ennå ikke gått sitt utdanningsløp helt til ende. Utnevnelsen foretas derfor på et noe uvanlig vilkår, nemlig mot et løfte om at han fullfører sin embets-eksamen i historie. Løftet innfris senere dette året. Etter år med studier på Blindern, og en gryende lektorkarriere i hovedstaden, bryter Hans Eyvind opp og reiser tilbake til fødebyen Stavanger der statsarkivarembetet er opprettet året før, 1. april 1970.

Hvordan var det å komme hjem for å innta en nyetablert posisjon på denne måten? Hvordan forstod og formet du rollen?

– Det betød i praksis igangsetting av et storstilt nybrottsarbeid. Statens arkiver var i uorden og befant seg for en stor del fortsatt ute hos arkivskaperne og under til dels svært kummerlige forhold. Tilsynsordninger og befaringer kom på plass

og flere redningsaksjoner ble iverksatt. Først ble kirkebøker og prestearkiver systematisk innhentet, deretter lensmannsarkivene.

Jeg oppfattet først og fremst at det var min rolle å bygge en sterk arkivkultur hvor alt kunne finne sin plass innenfor rammen av statsarkivet. Ikke bare statens egne arkiver, men også privatarkiv, fotosamlinger og kommunearkiver. Dette kunne ikke realiseres for kommunearkivenes del fordi myndighetene ikke aksepterte etableringen av eksternt finansierte avdelinger ved statsarkivet. Det måtte finnes andre organisatoriske løsninger ved oppstart av egne institusjoner. I Rogaland førte dette til oppretting av byarkiv og den interkommunale arkivordningen.

IKA, Byarkiv og Arkivenes Hus

Landets første interkommunale arkiv, IKA Rogaland, ble formelt etablert med arbeidsstart 1. januar 1976. Det ble samlokalisert og fikk en gunstig

Hans Eyvind Næss, fargerik og markant lederprofil i Arkiverket gjennom mer enn 40 år, runder de 70.
Foto: Anders Hildeng Næss.

samarbeidsavtale med statsarkivet. Tre år tidligere opprettet Stavanger kommune en egen byarkivarstilling. Det skjedde etter forslag fra Hans Eyvind, som medlem av Stavanger kommunes arkivutvalg.

En sentral tanke i arbeidet med å bygge ut det regionale samarbeidet var samlokalisering av alle arkivinstitusjonene under ett og samme tak. Fra 1976 og fram til i dag har Hans Eyvind arbeidet utrettelig for byggingen av Arkivenes Hus i Stavanger. Arbeidet er nærmere en realisering enn noen gang, og ti arkiv- og kulturverninstitusjoner står i dag sammen om å få iverksatt planen. Arkivenes Hus blir trolig et eget bygg på universitetsområdet i Stavanger innen 2017. Universitetet har inkludert dette bygget med prioritet i sitt visjonsdokument.

Fokus på foto og privatarkiver

Innsamlingen av og oppbygging av fotoarkivbestanden var høyt prioritert det første ti-året, forteller Hans Eyvind.

– Ut fra den grunnleggende forståelsen av at foto ikke er en gjenstand men et dokument, var det helt naturlig å si ja til mottak av fotosamlinger. Verdifulle samlinger fra kjente fotografer i Stavanger ble på denne måten bevart og gjort tilgjengelig for publikum. I dag utgjør statsarkivet, med førstearkivar og fotoansvarlig Lisabet Risa i spissen, navet i det regionale fotonettverket.

Arbeidet med å bygge opp egne enheter både for fotomateriale og privatarkiv ble mer og mer institusjonalisert, og fulgte gjerne stiftelsesmodellen. Denne modellen vant ikke tilslutning hos Riksarkivaren, men privatarkivsatsningen ble i tidsrommet 1992 til 1995 drevet innenfor rammen av stiftelsen *Norsk dokumentasjonssenter for næringsliv og organisasjoner* (NDNO).

Ut fra oppfatningen om at det ikke er tilstrekkelig bare å fokusere på offentlige arkiver alene når man

skal beskrive samfunnet som et hele, oppstod privatarkivsatsningen. Stavanger Byarkiv hadde etter hvert satset for fullt på foreningslivets arkiver. Vi ønsket å skape et næringslivsarkiv etter mønster fra det danske *Erhvervsarkivet*. Det fikk vi ikke lov til, men det systematiske og vedvarende innsamlingsarbeidet av næringslivsarkiver, som i dominerende grad rettet seg mot oljeindustrien, fortsatte. Utover i 1990-årene ble det mer legitimt å finansiere arbeidet på eksterne prosjektmidler, og en voldsom ekspansjon fant sted, med flere parallelle prosjekter gående samtidig. Med dominansen av, og den stadige tilgangen til arkiver fra gass- og petroleumsindustrien, har statsarkivet i Stavanger lyktes med å etablere seg som det norske nasjonale senteret for arkivbevaring fra olje- og gassindustrien.

Fundamentet for alle knoppskyttinger har vært statsarkivets sentrale plass og statsarkivets vekst. Arkivet er en regional hovedinstitusjon i kulturarbeidet. Jeg startet opp med tre ansatte og 900 hm statlige arkiv. Da jeg gikk over til internasjonalt arbeid i 2005, hadde arkivet seksten ansatte og 16 000 hm arkiv fra alle samfunnssektorer samt fotoarkiv. Denne veksten sprang ikke bare ut av en lokal ambisjon, men var fundert på en prinsipiell overbevisning om at regional vekst i kulturinstitusjonene er viktig i hele landet, vel så mye som i hovedstaden som er forsynt med tunge sentra uansett.

Institusjonsbygging og nettverksdannelser

Både fotoarbeidet og privatarkivarbeidet fikk drahjelp fra en bred og positiv pressdekning. Hans Eyvinds evne til å knytte kontakter, skape og aktivt delta i nettverk, kom her til sin rett.

Hvilken vekt vil du selv legge på denne evnen?

– Da jeg kom tilbake til Stavanger ved årsskiftet 1970/1971 var det behov for villige hender overalt. Stavanger hadde akkurat startet på en ekspansjon byen og regionen aldri hadde sett maken til. Jeg ble

som samfunnsinteressert og som statsarkivar bedt om å være med på mye av det som foregikk i byen, særlig innenfor rammen av kulturliv, utdanning og forskning.

Arkivarbeidet gav en nærmest pålagt kontakt med ledere og medarbeidere i kommunal og statlig sektor. Men arbeidet i kultur og politikk skapte mange bekjentskaper i hele samfunnslivet. Dette har vært hyggelig og det har vært nyttig i arkivsammenheng. Et mangfoldig nettverk basert på tillit og respekt gir muligheter til å ta kontakt og drøfte tanker og ideer med mennesker fra alle sektorer både i og utenfor arbeidstid. Men det forutsetter at en bruker kvelder og helger også til samfunns-gavnlig arbeid. Det fører ikke bare med seg synlige nytteeffekter, men har også bidratt til et rikt sosialt liv både for meg og familien.

Gjennom egen deltakelse i det tradisjonsrike arrangementet *Det norske Biblioteksmøte* ble jeg inspirert til å foreslå etablering av *Det norske arkivmøte*. I 2003 ble det første norske arkivmøtet endelig realisert i Stavanger, og i år ble arkivmøtet avholdt for sjette gang. Møtene er endelig blitt en etablert institusjon i arkivverdenens nettverk.

I det hele tatt synes jeg det var viktig å bidra til å skape møteplasser i Norge og Norden for alle ansatte i arkivinstitusjonene. Slik var det ikke før 1970–1980-årene da det var skiller mellom arkivarene, kontorpersonale og teknisk personale. Det hindret etter min mening den sosiale fellesskapsopplevelse. Nå er det heldigvis rom for alle.

Internasjonalisten

I det internasjonale arkivmiljøet forbindes Hans Eyvind først og fremst med den store innsatsen han har nedlagt i *International Council on Archives* (ICA), og for posisjonen som det norske Arkivverkets ”utenriksminister”. Det var privatarkivarbeidet som førte Hans Eyvind ut i ICA-relatert internasjonalt arbeid.

Hvordan kom det hele i gang?

– På oppdrag fra daværende riksarkivar Herstad våren 1990, ble jeg vertskap for ICAs komité for næringslivsarkiver. Det var særlig Statoil og den olje- og gassrelaterte bransjen komiteen var interessert i. Besøket resulterte i at jeg ble sekretær, og seinere leder, i komiteen.

I mange år reiste vi rundt og ”evangeliserte” på privatarkivarbeidets vegne. Vi ble en stor ”misjonsbevegelse” etter hvert. Et stort gjennombrudd for komiteens arbeid kom i 2003 i Los Angeles da jeg fikk anledning til å presentere komiteen formål som ”key note speaker” på kongressen til *The Society of American Archivists* (SAA). Under og etter kongressen opplevde vi stor rekruttering av nye medlemmer med en bred sammensetning. Med som aktive medlemmer i seksjonen fikk vi nå store multinasjonale selskaper med representasjon på flere kontinenter. Misjonsarbeidet fikk vinger av dette.

Som medlem av ICAs styrende organer har jeg særlig vært opptatt av og bidratt til å reformere ICAs finansielle stilling. Nå er det blitt mulig å gi ressurser til arkivfaglige prosjekter, særlig slike som skal heve profesjonsnivået i de fattigere medlemslandene.

Viktigst har det vært for meg og for alle andre aktive tillitsvalgte å delta i idéutveksling over alle landegrenser og språk og kulturbarrierer. Det bærende motivet er ”Lernen von einander”, som min gode venn i Heidelberg, Peter Blum, liker å kalle det. Og det er viktig å dele kultur-erfaringer og reflektere over løsninger på bevaring, kassasjon, privatarkivarbeid, teknologiske løsninger med mer med kolleger i land som India, Kina, Uruguay, Italia, Russland, USA og Canada. Arkivarbeidet krysser nemlig politiske landskap og geografiske grenser. Jeg har forsøkt å bidra fra talerstoler, i debatter og sosiale samvær til bedre forståelse og kunnskapsforbedring mange steder.

Ofte har det vært slitsomt, men vi har god og tålmodig misjonstradisjon i Stavanger.

For meg var nok høydepunktet å samle arkivansatte fra hele verden til drøftinger og samvær under konferansen CITRA Oslo 2010. Da fikk vi også vist det beste og vakreste av Norge i Oslo. Jeg tror vi, fra riksarkivaren til fotfolket, scoret høyt som arkivnasjon i verden i septemberdagene det året.

Omfangsrik rettshistorisk produksjon

Ved siden av all nybrots- og igangsettingsarbeid har Hans Eyvind hele tiden holdt fast på oppgaven han i sin tid fikk hos sin studieveileder og ”skomakermester” Lars Hamre. Doktoravhandlingen fra 1981 omhandler trolldomsprosesser i Norge på 1500- og 1600-tallet.

Hans Eyvinds faglige identitet er sterkt knyttet til det å være rettshistoriker, noe hans omfangsrike produksjon også vitner om. Hans Eyvind tar til orde for flere nasjonale monografier innen rettshistorien, og arbeider selv på et nytt verk om *Lagmennene* som skal ferdigstilles til grunnlovsjubileet i 2014.

Du har forfattet omkring 150 bøker og artikler. Det meste utenfor normalarbeidstiden?

– Ja, det er vel på mange måter førti–femti litt maniske år. Og jeg har ikke helt fulgt Lars Hamres sterke råd om å bli ved min rettshistoriske lest. Det ble så mange spredte interesser – og forespørsler – om å være med på ulike bokprosjekter. Så det er blitt mye sosialhistorie og kultur- og lokalhistorie. Men den retts- og administrasjons-historiske tråden er der uavbrutt. Doktoravhand-

lingen om de norske trolldomsprosessene er et hovedarbeid. Men det er tilfredsstillende å ha hatt roller som forfatter, medforfatter og redaktør for bøkene om sorenskriverne, forliksrådene, sakførerne og nå lagmennene i tillegg til artikler om prosess og rettspraksis. Så nå gjenstår en bok om Overhoffretten, om bruk av dødsstraff i Norge, og et samleverk om Norsk rettshistorie. Vårt land er et av de få i Europa som ikke har noe slikt. Så kanskje fremtidige riksarkivarer vil holde en eldre ungdom sysselsatt?

Det ser ut for meg som du har koblet deg opp mot en rekke jubileer?

– Ja. Nå er det 1814-jubileet som riksarkivar Fonnes har bestilt lagmannsboken til. Jubileer er en av de få pengemaskiner for trauste filologer som meg. Finansieringen til en rekke bøker hadde aldri kommet på plass uten sorenskriverjubileet 1991, forliksrådsjubileet i 1995, Stavanger byjubileum 1975, jubileene for det lokale selvstyret i 1987 og 2012, Jens Zetlitz-jubileet i 2011 osv. Finner du et jubileum, så finner du betalingsvillige myndigheter og bedrifter.

Men hva gjør du etter åremålsdagen den 13. oktober?

– Min studie av lagmennene i Norge på 1600–1700-tallet skal ikke utgis før mai neste år. Jeg er takknemlig for at Fonnes gav meg dette oppdraget. Så får vi se hvem som vil holde meg i intellektuell ånde. Men mindre skriving og mer tid i Ryfylke sammen med Bente og med barn og barnebarn blir det heldigvis. Men jeg deltar allerede i møter om publikasjoner til jubileer de nærmeste årene, ja helt frem til det store utvandrerjubileet i 2025. Da er jeg ennå ikke mer enn 82!

Kunstnerorganisasjonenes æresretter i 1945

Landssvikoppgjøret etter frigjøringen i 1945 er velkjent. Mindre kjent, og lite utforsket, er utrenskningene som foregikk i det sivile liv, ved siden av landssvikoppgjøret gjennom politi og rettsvesen. I kunstnerorganisasjonene fikk det sivile oppgjøret en spesiell form – de såkalte æresrettene. Dette oppgjøret er kanskje enda mindre kjent. Få kunsthistorikere har noen gang hørt om det.

AV DAG SOLHJELL, KUNSTSOSIOLOG, DR.PHILOS.

Undertegnede kom på sporet av æresrettenes arbeid i forbindelse med prosjektet ”Kunstpolitikkens historie 1814–2006”, da jeg også tok for meg kunstpolitikken under okkupasjonen. Den vanlige holdningen blant forskere på kulturpolitikk hadde vært at det ikke var noen kulturpolitikk under okkupasjonen. Det var selvsagt ikke tilfelle. Kulturpolitikken sto meget sentralt hos de nazistiske myndigheter, både de norske og tyske. De opprettet endog et Kultur- og folkeopplysningsdepartement, og en kulturpolitisk struktur for å styre kulturlivet i ønsket retning. En del norske kunstnere gikk inn i denne strukturen, eller lot sin kunstneriske virksomhet styre av den. Kunstnerorganisasjonenes æresretter tok for seg de svikene de mente det var å akseptere denne nye strukturens politikk som retningsgivende for sitt arbeid.

Det prosjektet som skal omtales her, omfatter særlig æresrettenes arbeid i Forfatterforeningen, Bildende Kunstneres Styre, Komponistforeningen, Musikerforbundet og Skuespillerforbundet. Det er selve oppgjøret etter frigjøringen som er hovedsaken i prosjektet, men også kulturforholdene før og særlig under okkupasjonen blir omtalt. Arbeidet bygger i stor grad på arkivstudier, særlig i Riksarkivet og Nasjonalbiblioteket. Det har vært et problem at det i enkelte arkiver i ettertid trolig har foregått en ”utrenskning” av materiale som har kunnet dokumentere æresrettenes arbeid. Det forekommer også at arkivmateriale har vært deponert andre steder enn hos arkivskaperen.

”Sviktet den nasjonale sak”

Alle kunstnerorganisasjoner nedsatte i mai 1945 en særegen instans for å vurdere og dømme de av

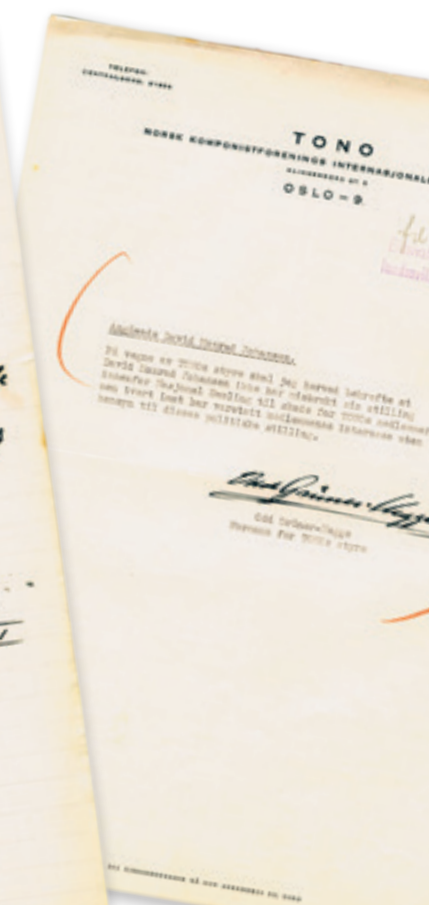
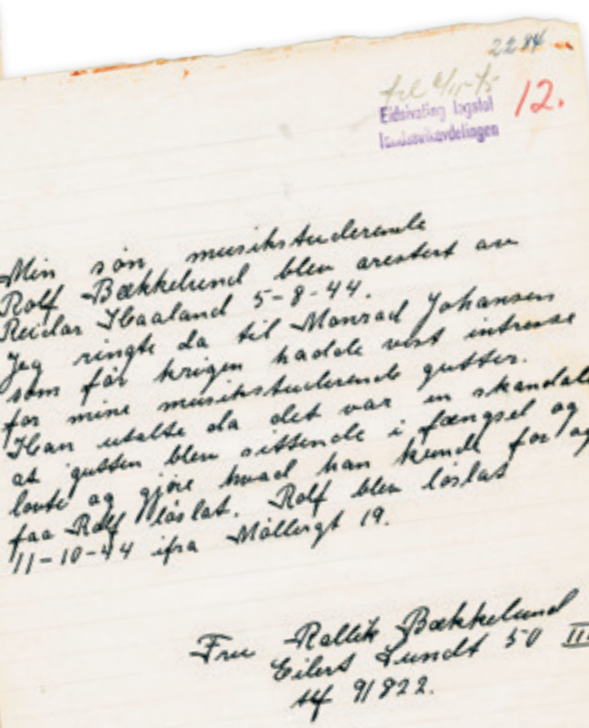
sine medlemmer som hadde ”sviktet den nasjonale sak”. Disse ble kalt æresretter. Det skjedde etter vedtak i Norges kunstnerråd, den felles organisasjonen for kunstnerorganisasjonene som var blitt etablert kort tid etter okkupasjonen, nedlagt av de nye makthavere, men gjenetablert få dager etter frigjøringen. Norges kunstnerråd ble en apellinstans for de som ble dømt av æresrettene i de enkelte medlemsorganisasjonene. Som juridisk rådgiver for kunstnerrådet oppnevnte Justisdepartementet en gruppe på tre fremtredende jurister, med Erik Solem som leder.

Kunstners forhold under okkupasjonen ble behandlet på tre ulike måter. For det første skjedde det i regi av landssvikoppgjøret. Men det var bare kunstnere som hadde vært medlem av NS som ble behandlet der. Slike kunstners saker ble behandlet i æresrettene ved at de i løpet av kort tid etter fri-

gjøringen ble ekskludert. Stort sett ble det gjort før deres sak var behandlet i rettsvesenet, og uten at de fikk anledning til å forsvare seg. Et konstatert medlemskap var nok. Noen få kunstnere ble ekskludert direkte dersom de hadde innehatt sentrale stillinger i det nazistiske kulturpolitiske regime, selv om de ikke hadde vært medlem av NS.

For det andre kom behandlingen i æresrettene av kunstnere som ikke hadde vist nødvendig motstand mot nazisifiseringen av kulturlivet. Det kunne være at de hadde søkt stipendier fra NS-kontrollerte stipendordninger, utgitt eller oversatt bøker på NS-styrte forlag, opptrådt på NS-styrte kulturarrangementer, mottatt oppgaver på NS-styrte teatre, opptrådt i det NS-ledede NRK, sittet i NS-oppnevnte komiteer eller råd, stilt ut på NS-kontrollerte utstillinger, og/eller ikke minst latt være å følge de paroler på kulturområdet som ble

Landssvikdommen mot David Monrad Johansen var knusende, selv om flere la inn gode ord for ham. Den boikotten hans musikk ble møtt med, var antakelig like tung å bære. Originaler i Riksarkivet (Landssvikarkivet, Oslo politikammer).

David Monrad Johansen.
Ukjent fotograf,
Nasjonalbiblioteket.

utstedt av Hjemmefronten og Regjeringen i London. For slike overtredelser kunne straffene variere fra eksklusjon – i noen få tilfeller, suspensjon for et bestemt antall år, fratakelse av tillitsverv eller forbud mot å kunne ta tillitsverv i en viss periode, forbud mot å utgi bøker eller få oppført komposisjoner, forbud mot å søke stipendier, forbud mot å stille ut eller ha roller på teater osv. Det var også vanlig at æresretten uttalte misbilligelse av ulik styrke. Disse straffene var ment å skulle være tidsbegrensede.

For det tredje kom imidlertid en straff som ikke var vedtatt i æresrettene, og som det ikke var noen tidsbegrensning for. Selv en mild straff i æresretten kunne ha vidtrekkende konsekvenser i kunstlivet. Den kom i form av boikott fra publikum og arrangører. Æresdømte forfattere fikk ikke utgitt bøker og deres tidligere bøker ble ikke lest. Komponister fikk ikke sin musikk oppført og tapte derfor inntekter fra TONO. Musikere og dirigenter fikk ikke oppdrag. Billedkunstnere fikk ikke stille ut, og deres arbeider ble ikke solgt. Skuespillere fikk ikke opptre. Denne formen for uformell straff fikk meget ulik virkning for forskjellige kunstnere, og ble oppfattet som meget urettferdig – fordi den ikke var idømt.

Den verste straffen for de fleste var imidlertid tap av ære, en straff som de dømte selv følte som både nedverdiggende og ofte meget urettferdig. Prosjektet viser at slike æresdommer kunne gå svært sterkt inn på den enkelte kunstner, selv om straffen i seg selv var ubetydelig. En æresdom svir, fordi den går på selvfølelsen løs, noe som trolig teller mer for kunstnere enn de fleste andre grupper i samfunnet.

Jo større en kunstner var, jo større var ærestapet ved å ha sviaktet den nasjonale sak. Jo større en kunstner var, jo større nasjonalt ansvar ble en kunstner ansett å ha for kulturfrontene, og jo strengere burde straffen være, mente mange.

I Dagbladet skrev redaktøren Einar Skavlan etter at komponisten David Monrad Johansen var blitt dømt til 5 års straffarbeid: "Kultursvikeren er blant de farligste og forakteligste av landssvikeren, og det er riktig å slå fast deres skjerpede ansvar." Det var nok en holdning som ble delt av mange.

I dag stort sett glemt

Hvordan kom kunstnerne ut av etterkrigsoppgjøret? Kunstnerne var, som mange andre yrkesgrupper, ved at flertallet holdt stand mens et mindretall

på seks-syv prosent gikk okkupasjonsmaktens og NS' ærend. Rundt 165 kunstnere i de kategorier som omfattes av denne undersøkelsen, sluttet seg aktivt eller passivt til det nazistiske kulturregimet. Av disse ble over 110 landssvikdømt ved domstolene som partimedlemmer, og rundt 55 ble på annet grunnlag ekskludert fra eller æresdømt i sine organisasjoner. Det gir en "NS-prosent" som svarer til den i de fleste andre profesjonsgrupper, som leger, advokater og byråkrater. Allikevel er den langt høyere enn det en velvillig og patriotisk historieskriving har gitt uttrykk for.

De aller fleste landssvikdømte ble gjeninntatt i sine organisasjoner etter at de hadde sonet sin dom. I dag er det stort sett gått i glemmeboken hvilke kunstnere som ble dømt for landssvik. Æresrettens eksistens og arbeidsform er nesten ukjent. Bare når de dømte kunstneres jubileer feires, og det gjøres jo bare for de store navn, kan det bli trukket frem, og da gjerne til manges overraskelse. Selv en Hamsun, som ble ansett som den

største landssvikeren av dem alle, fordi han også var den som forvaltet den største nasjonale ære i utlandet, blir i dag lest uten at noen lar seg forstyrre av hans støtte til nazismen både i Tyskland og Norge.

Prosjektet viser også at det ikke gis noen tydelig sammenheng mellom kunstneres politiske holdninger og det kunstneriske innhold i deres verk. Kunstnere som sto på samme kunstneriske plattform kunne komme ut med helt ulike politiske holdninger både før og under okkupasjonen. Kunstnere som ideologisk kunne stå nazismen nær før okkupasjonen, kunne under okkupasjonen høre til de som sterkest forsøkte å motarbeide det nazistiske kulturpolitiske regime.

Litteratur

Dahl, Hans Fredrik og Sørensen, Øystein (red.): *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*, Pax 2004

Solhjell, Dag: *Fra akademiregime til fagforeningsregime*, Unipub 2005

Solhjell, Dag og Dahl, Hans Fredrik: *Men viktigst er æren. Oppgjøret blant kunstnerne i 1945*, Pax 2013

Noteark av "En Jule-Sang"
av David Monrad Johansen.

Voice

Paa jord-en fryd og glæ-de, maa vi med ju - bel quæ - de. O

Vo.

sa - lig ju - le nat, nu er os føed og baa ren. Den

40

[Krøniken]

Kva slag føresegner kom frå offentlege styresmakter for to hundre år sidan, hundre år seinare, eller berre femti år attende i tida? Vi held fram med dykk i Wessel-Bergs *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge og Norsk Lovtidend*. Bakom dei trykte føresegnene finst det alltid arkivmateriale, som oftast i Riksarkivet, men nokre gonger óg i eitt eller fleire statsarkiv.

1813

Vent litt!

31. august. Cancellie-Promemoria at innskærpe separerede Ægtefolk og indrykke i Separations-Bevillingerne, at disse ei give vedkommende Ret til at indgaae nyt Ægteskab.

Da Cancelliet har bemærket, at Almuesfolk undertiden staae i den urigtige Formening, at de i Overensstemmelse med Forordning 23. Mai 1800, § 5, udfærdigede Bevillinger for Ægtefolk, til at leve separerede i Henseende til Bord og Seng, berettigede dem til, strax at indgaae nyt Ægteskab; da skulde Cancelliet anmode Dem om, i de af Dem, i Medfør af ovennævnte Forordning, for Fremtiden udfærdigendes Separations-Bevillinger udtrykkeligen at ville tilføie, at en saadan Bevilling ingenlunde hjemler de separerede Ægtefolk Ret til at indgaae nyt Ægteskab; hvilket ogsaa, naar de Paa-gjældende personligen møde, mundtlig bør tilkjendegives dem.

Barnevern

22. desember. Statholderens Approbation paa et af Over-Commissionen for Fattig-Væsenet i

Bergen udarbeidet Forslag til at udsætte Børn, som ellers forfalde til Lediggang og Laster, i en Arbeids-Anstalt, hvor de tillige kunne nyde Underviisning. Dog paalægges det Fattig-Væsenet, forinden slige Børn indsættes der paa det Offentliges Regning, at give Forældrene Maanedes Frist til selv at overtage deres Pligter, ligesom og at forsøge at anbringe slige Børn hos brave Pleie-Forældre, hvor de uden Tvivl kunne vente at faae en bedre Opdragelse end i en Samling af mange uopdragne ryggesløse Børn, der ikkuns ved streng Tugt kunne bedres.

1913

En velordnet by

22. oktober. Den Norske Regjering's resolution. I henhold til lov av 17. juni 1869 om politivedtægter for rikets kjøpsteder meddeles stadfæstelse paa nedenstaaende av Kragerø bystyre fattede beslutning til nye politivedtægter:

§ 1. Paa offentlig gate, hvorunder i disse vedtægter ogsaa er indbefattet enhver for almindelig færdsel bestemt eller almindelig befærdet vei, plads eller brygge, maa ikke opløb eller sammenstim-

len av folk finde sted, hvorved den offentlige orden forstyrres eller færdselen hemmes.

§ 2. Tilladelse til sang, musikk, optog eller prosessioner maa indhentes hos politiet. Omdeling eller salg paa offentlig gate av aviser, bøker, blade eller lignende kan av politiet forbydes, naar saadant befrygtes at ville gi anledning til uorden.

§ 3. Inden byens grænser maa ingen uten særlig tilladelse av politiet skyte med kanon eller andre skytevaaben, optænde ild i det frie, avbrænde krut, fyrverkerisaker eller eksploderende gjenstande av nogen slags. Ingen maa paa offentlig gate skyte med bue, pusterør eller andet saadant, heller ikke kaste sten, sneball, smuds, vand eller andet, hvorved skade kan bevirkes eller de, der færdes paa gaten, fortrædiges.

§ 5. Ingen maa paa offentlig gate vise sig maskert eller i en dragt, der er stridende mot velanstændighet eller egnet til at fremkalde forstyrrelse av den offentlige orden.

§ 6. Badning i det frie kan av politiet forbydes, hvor det skjønnes at være til géne for publikum.

Leg og lærd

29. oktober. Den Norske Regjering's resolution. I henhold til grundlovens § 16 anordnes følgende bestemmelser om lægmænds forkyndelse ved de foreskrevne gudstjenester:

§ 1. Før der i en menighet kan gives lægmænd uten teologisk utdanning adgang til at tale Guds ord ved de foreskrevne gudstjenester, skal et menighetsmøte ha git sit samtykke dertil. Menighetsmøtets avgjørelse skal gjennom presten meddeles biskopen med angivelse av det antal stemmer, som er avgitt for og imot. Biskopen kan forlange saken undergitt ny behandling, hvorefter saken staa fast, saafremt beslutningen gjentages uforandret.

§ 2. Naar er menighetsmøte har git sit samtykke, gjælder dette saalænge ikke et senere menighetsmøte har tatt det givne samtykke tilbake. I sidste tilfælde skal beslutningen meddeles biskopen, som kan kræve saken undergitt ny behandling som i § 1 bestemt.

§ 3. Hvor menighetsmøtet har git sit samtykke, kan presten – efter samraad med medhjælperne, hvis dertil er anledning – overdra til lægmænd, som tilhører statskirken og fra kjendte og paalidelige mænd har godt vidnesbyrd om liv og lære, at præke over dagens tekst, eller at tale i kordøren naar salmen efter prækenen er sunget eller ved gudstjenestens begyndelse eller slutning; i sidste tilfælde bortfalder indgangs- eller utgangsberønnen. I de tilfælde, da der holdes flere taler, maa presten paase, at gudstjenesten ikke blir uforholdsmæssig lang.

1963

Parkometer

4. oktober. Kongelig resolusjon. I medhold av midlertidig lov av 21. juni 1963 om adgang til å kreve avgift for parkering av kjøretøy fastsettes følgende regler for bruk av parkometre i Oslo:

§ 1. Formannskapet kan med politiets godkjenning treffe vedtak til at det på angitte steder @i Oslo bare skal være tillatt å parkere med betaling gjennom parkometre. Når vedtak som nevnt i første ledd er truffet, og når parkometer er oppsatt med angivelse av den avgift som skal svares og av lengste tillatte parkeringstid, er det på hverdager i tiden kl. 08.00-17.00 (dager før helligdager til kl. 15.00) ikke tillatt å ha motorkjøretøy stående på slike steder uten at avgift er betalt.

§ 4. Like etter at kjøretøyet er stilt på plass, skal føreren sette parkometeret i gang ved å legge på den eller de mynter som står angitt og – hvis parkometeret er av slik type – å dreie håndtaket til den parkeringstid som det er betalt for. Blir plassen ledig før den betalte parkeringstid er utløpt, kan @den resterende tid benyttes av etterfølgende kjøretøy uten betaling.

Redningsvester

5. november. Forskrifter om godkjenning av redningsvester (livbelter).

§ 1. Redningsvester (livbelter) som benyttes på norske skip og fartøyer, skal være forarbeidet etter en av Sjøfartsdirektoratet godkjent modell og av en av Sjøfartsdirektoratet godkjent fabrikant og for øvrig utstyrt overensstemmende med nedenstående bestemmelser.

§ 2. Materiale, utstyr og bæreevne.
A. Som flytemiddel i redningsvester skal anvendes kork eller annet materiale som er godkjent av Sjøfartsdirektoratet. Reinhår, siv, korkspon, småkork eller avfallsmaterialer tillates ikke benyttet.
B. Dersom kork anvendes, skal det kun benyttes kork av god kvalitet og den må ikke veie over 0,194 kg pr. dm³. Korken skal være godt reingjort og oppdelt i stykker på ikke mindre enn 165 cm³.
C. En vest for en voksen person skal kunne flyte i ferskvann i minst 24 timer belastet med 12 kg jern. En barnevest skal kunne flyte i ferskvann i minst 24 timer belastet med 7 kg jern.
D. Vester skal ikke påvirkes uheldig av olje eller oljeprodukter, ferskt vann, salt vann, vær og vind, samt av høye eller lave temperaturer. De skal ha en meget iøynefallende farge og skal være forsynt med lysreflekterende midler, samt en godkjent signalflyte forsvarlig festet med en snor.

[Bokmelding/Notisar]

Børge Strand: Digital archives in historical research. Gender effects on labour market participation in post-industrial Norway – a quantitative approach

”Digitalt arkivmateriale” tyder arkivmateriale som er danna elektronisk. I statleg forvaltning har elektroniske administrative register, databasar og informasjonssystem vore nytta sidan 1960-talet. Ein konsekvens av denne utviklinga er at ein aukande del av den norske kulturarven vert skapt digitalt, og som ei følgje må dette arkivmaterialet takast vare på i digital form i arkiva. Arkivverket har sidan 1980-talet forvalta denne delen av den digitale kulturarven.

Digitalt arkivmateriale representerer nye arkivfaglege utfordringar, men legg også til rette for enklare framfinning og bruk av materiale,

til dømes for historieforskning. Utfordringane er knytta til personvern, teknologiske og metodiske spørsmål. Boka rettar seg i første rekkje mot historikarar og arkivarar, og ho handsamar bruk av digitalt arkivmateriale i ein forskingsmessig kontekst innanfor det formelle rammerverket for tilgang og tilgangsgrensing. Elektroniske, administrative register er nytta som kjeldegrunnlag for eit konkret døme på forskning. Dømet illustrerer tilnærminga til kjeldegrunnlaget via tekniske metadata, maskinell tilrettelegging og kvantitativ analyse av data-grunnlaget.

Boka er nr. 38 i Riksarkivarens skriftserie.

Strategi fram til 2017

Riksarkivaren har vedteke ein strategiplan for Arkivverket for åra 2014 til 2017. Planen har tre hovudmål:

1. Sikre heilskapleg samfunnsdokumentasjon.

Arkiv frå statlege, kommunale og private verksemder utfyller kvarandre og dokumenterer samfunnet frå ulike vinklar og ståstader. Arkivverket skal bidra til at desse arkiva blir sikra og bevarte, slik at det norske samfunnet kan dokumenterast så fullstendig som råd.

2. Stimulere bruken av arkiv.

Arkivverket skal leggje til rette for å auke publikums bruk av arkivmateriale. For å oppnå dette skal kjeldemateriale tilretteleggast og gjerast digitalt tilgjengeleg, og vi skal yte gode og formålstenlege brukartenester. Vi skal aktivt formidle kunnskap om arkiva som ein samfunnsressurs som fremjer oppleving og kunnskap.

3. Utvikle fellesløysingar for arkivsektoren.

Arkivverket skal vere ein pådrivar og koordinator for arkivutvikling i

eit breitt regionalt og nasjonalt arkivsamarbeid. Vi skal utvikle metodar og verktøy for arkivdanning, bevaring og brukartenester for arkivmateriale frå offentlege og private verksemder.

Det skal leggjast til rette for betre tilgang til arkivmateriale på nett. Andre satsingsområde er vidareutvikling av tilbodet om digital dugnad, digital tilgjengelegging av foto-, film-, lyd-, kart- og teikningsmateriale og etablering av Norsk helsearkiv og nytt fellesdepot på Tynset.

Riksarkivets historie

I 2017 rundar Riksarkivet 200 år. Planen er at det skal bli mange aktivitetar og stor festivitas i jubileumsåret. Som første tiltak har vi nyleg tilsett historikar Åsmund Svendsen (bilete) i tre år for å skrive Riksarkivets historie.

Åsmund Svendsen har tidlegare gitt ut bøker om Østfold og Hvalers historie, og tidleg i haust kom den kritikkaroste biografien hans om Halvdan Koht ut på forlaget Cappelen Damm.

For at Svendsen skal få meir grunnforskning å bygge på, har vi kunngjort fire stipend for masterstudentar i historie ved norske universitet og høyskular. Vi håpar dette tiltaket vil stimulere studentar til å velje oppgåvetema frå Riksarkivets mangfaldige historie.

Grunnlovjubileet 2014

§113 – Unge stemmer frå 1814 og 2014 er eit formidlingsprosjekt initiert av Riksarkivaren som ein del av den nasjonale jubileumsmarkeringa for Grunnlova. Prosjektet byggjer på historisk kjeldemateriale frå landets åtte statsarkiv, Riksarkivet og Samisk arkiv og fokuserer på demokratiets kår og ytringsformer frå 1814 til i dag. Elevar i den vidaregåande skolen deltar i verkstad og utarbeiding av teaterstykke, og som publikum ved framsyning. Målet er nyskapande og engasjerande formidling av historisk arkivmateriale, gjort levande og aktualisert gjennom profesjonelle scenekunstnarar og arkivarar i samarbeid med ungdom. Målgruppa er ungdom.

Gangen i prosjektet er slik:

1. Innhenting av arkivmateriale – Stemmer frå 1814

2. Verkstader med ungdom – Stemmer frå 2014
3. Utforming av manus – Framsyninga tek form på papiret
4. Prøveperiode – Framsyninga tek form på golvet
5. Premiére og turné – Formidlinga er i gang

Premiere blir medio september 2014 for vidaregåande skoleelevar i Trondheim. Framsyninga vil bli presentert gjennom Den kulturelle skolesekken og skal på turné i resten av landet.

§ 113 er med i Grunnlovsjubileets jubileumskalender: <http://www.stortinget.no/no/Grunnlovsjubileet-2014/Jubileumskalender/Hendelser/Aktuelle/Barn-og-unge/-113--teaterforestilling>

I § 133 møter gjennomgangsfiguren Henrik kvinnesakforkjemparen Fredrikke Marie Qvam. Ein kostymedesignar har laga kåpa til Fredrikke med utgangspunkt i fotografi av henne. Foto: Jan Harald Berg, Statsarkivet i Trondheim.

Samdok: Prosjekt for samla samfunnsdokumentasjon

Arkivmeldinga legg stor vekt på omgrepet samla samfunnsdokumentasjon. Arkiv frå statleg, kommunal og privat sektor utfyller kvarandre og dokumenterer samfunnet frå ulike vinklar og ståstader. Stortingsmeldinga om arkiv seier at ein samla dokumentasjon er eit mål som "... gjeld uavhengig av om arkiva er skapte av statlege, fylkeskommunale eller kommunale organ, av private bedrifter, organisasjonar eller privatpersonar. (...) I dette ligg at ein skal ta vare på og tilgjengeliggjere bevaringsverdige arkiv frå alle samfunnssektorar, slik at dei samla kan dokumentere samfunnet og samfunnsutviklinga på ein fullgod måte. (...) Arkiva frå statleg, kommunal og privat sektor viser samfunnet frå ulike vinklar og ståstader, og dei utfyller

kvarandre som kjelder til eit heilskapleg bilete."

Riksarkivaren har ei sentral rolle i arbeidet med å fylgja opp meldinga. Ei hovudoppgåve er å vera pådrivar og koordinator. Samarbeidet med andre viktige aktørar i arkivsektoren skal vera likeverdig, balansert og gjensidig. Det er òg viktig at Arkivverket set seg godt inn i korleis andre ser på behov og prioriteringar. Dei ulike arkivmiljøa har mykje å læra av kvarandre og samla kan me få dette til. Me må få på plass klare strategiar og prioriteringar og få på plass ein open dialog og god informasjon.

Riksarkivaren vil setja fokus på desse tre områda framover:

- Privatarkiv

- Kommunale arkiv
- Arkiv i E-forvaltning

Tre heile stillingar som prosjekt-leiar for kvart område er på plass, og det er etablert strategigrupper for kvart satsingsområde. Desse sett saman av representantar frå andre aktørar på arkivfeltet som Kommunenes Sentralforbund, Norsk Arkivråd, Kulturrådet, Landslaget for lokal- og privatarkiv samt kommunale, fylkeskommunale og private arkivinstitusjonar. Mål, verkemiddel og prioriteringar skal utarbeidast i tett samarbeid.

Alle strategigruppene har hatt sine første møte og kvar gruppe vil møtast ein gong i månaden framover. Informasjon om arbeidet i SAMDOK vil ein finna på bloggen samdok.com.

Gunnar Urtegaard

Historisk cruise til Kiel

Bli med på ei jubileumsoppleving utanom det vanlege!

13.–15. januar 2014 arrangerer Riksarkivet historisk cruise til Kiel for å markere 200-årsdagen for Kieltraktaten 14. januar 1814. Vi vil gjere ny forskning om 1814 kjent på eit populært og innbydande vis. Båtresa tur-retur Oslo inkluderer eit historisk program med foredrag, musikk og teater. Med i bagasjen har vi òg historisk matkultur. Målgruppe? "Den

historisk interesserte allmenta" – folk flest, med andre ord. Sett av tre januardagar til glad læring, inspirerende samvær og felles hygge! Velkommen!

Les mer på nettsidene våre, der du òg melder deg på:
<https://www.linkevent.no/Events/RegForm.aspx?id=851a749c-0286-4738-a5ab-7ee474c62616>

FOTO: WIKIPEDIA

Grunnlovsutstilling

I høve grunnlovsjubileet i 2014 opnar Riksarkivet ei utstilling i Skattkammeret den 27. februar. Her vil vi vise sjeldne, vakre og interessante dokument frå året 1814, henta frå eige arkivdepot. I tillegg vil vi også vise fram innlånte objekt. Det heilt spesielle i utstillinga vil vere ei samling med segl og pregereiskapar som Christian Frederik brukte mens han var i Noreg, først som statthaldar, deretter som regent og til slutt som konge. Desse gjenstandane har til nå aldri vore framviste samla nokon stad.

Christian Frederiks seglstamp som han brukte den tida han var norsk konge. Innlånt frå Jægerspris slott i Danmark til bruk i utstillinga i Skattkammeret. FOTO: JÆGERSPRIS SLOTT

Nettutstilling om oljehistorie

I 2013 feirar ExxonMobil Norge sitt 120-års jubileum. Men selskapet, som er best kjent som *Esso*, har røter som strekk seg attende til 1890. Det var Vestlandske Petroleumscompagni og Østlandske Petroleumscompagni som slo seg saman og danna *Esso* i 1953. Det fyrste av desse selskapa vart stifta på Bergen Børs 20. november 1890. Initiativet kom frå lokale forretningsmenn og Det Danske Petroleums Aktieselskap. Vest-

landske selde bensin under merket *Tiger*, medan merket til Østlandske var *Elefant*.

ExxonMobil Norge har deponert sine historiske arkiv ved Statsarkivet i Stavanger. Dei inneheld mykje skriftleg materiale og fotografi frå heile landet. Alle arkiva er registrerte i www.arkivportalen.no. Nettutstillinga finn du på www.arkivverket.no/Arkivverket/Stavanger/Nettutstillinger.

Konferanse om minnematerialet etter 22. juli 2011

Torsdag 3. april 2014 i Riksarkivet

Hovedtema på konferansen er forskning på minnematerialet etter hendingsane i regjeringkvartalet og på Utøya. Også anna forskning på 22. juli vert presentert.

Konferansen er eit samarbeid mellom Riksarkivet, Høgskolen i Hedmark og Dei nasjonale forskingsetiske komitear.

INFORMASJON OM PROGRAM OG PÅMELDING:
<http://www.hihm.no/konferanse.minnematerialet22juli>

Årets mest
spennende arkivbegivenhet

SAMDOK-konferansen 2013

”Arkiv i e-forvaltning”

avholdes den 3. og 4. desember
på Thon Hotel Oslo Airport.

Foredragsholdere fra inn- og utland vil presentere
et bredt bilde av hva som rører seg på feltet.

Mer informasjon og påmelding finner man på prosjektets blogg:
www.samdok.com

Foto: Sverin Worm-Petersen / Riksarkivet, Norske Kvinners Samlidsforening

NORDISK ARKIVFORMIDLINGSKONFERANSE 2014

#arkividag – relevans, medvirkning, dialog

17.-18. mars 2014 arrangeres nordisk arkivformidlingskonferanse i Oslo. Konferansen er et samarbeid mellom Norsk kulturråd, Landslaget for lokal- og privatarkiv og Riksarkivaren samt en nordisk fagkomité.

Mer informasjon vil komme på våre nettsider: kulturradet.no, llp.no og arkivverket.no

KULTURRÅDET
Arts Council
Norway

RIKSARKIVAREN

Velkommen!

Riksarkivet

Sognsveien 221, Kringsjå, Oslo
Postadresse: Pb 4013 Ullevål stadion, 0806 Oslo
Tel: 22 02 26 00 / Faks: 22 23 74 89
e-post: riksarkivet@arkivverket.no

Statsarkivet i Oslo

Sognsveien 221, Kringsjå, Oslo
Postadresse: Pb 4015 Ullevål stadion, 0806 Oslo
Tel.: 22 02 26 00 / Faks: 22 23 74 89
e-post: saoslo@arkivverket.no

Statsarkivet i Hamar

Lille Strandgate 3, 2317 Hamar
Tel: 62 55 54 40 / Faks: 62 52 94 48
e-post: sahamar@arkivverket.no

Statsarkivet i Kongsberg

Frogs vei 44, 3611 Kongsberg
Tel: 32 86 99 00 / Faks: 32 86 99 10
e-post: sakongsberg@arkivverket.no

Statsarkivet i Kristiansand

Märthas vei 1, 4633 Kristiansand
Tel: 38 14 55 00 / Faks: 38 14 55 01
e-post: sakristiansand@arkivverket.no

Statsarkivet i Stavanger

Bergelandsgate 30, 4012 Stavanger
Tel: 51 50 12 60 / Faks: 51 50 12 90
e-post: sastavanger@arkivverket.no

Statsarkivet i Bergen

Årstadveien 22, 5009 Bergen
Tel: 55 96 58 00 / Faks: 55 96 58 01
e-post: sabergen@arkivverket.no

Statsarkivet i Trondheim

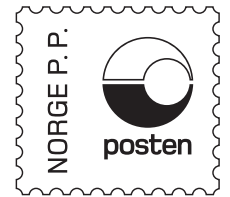
Maskinistgata 1, 7042 Trondheim
Tel: 73 88 45 00 / Faks: 73 88 45 40
e-post: satondheim@arkivverket.no

Statsarkivet i Tromsø

Huginbakken 18, Breivika, Tromsø
Postadresse: Pb 6315, 9293 Tromsø
Tel: 77 64 72 00 / Faks: 77 64 72 01
e-post: satromso@arkivverket.no

Samisk arkiv / Sámi Arkiiva

Hännoluohkká 45, Guovdageaidnu/Kautokeino
Postadresse: Diehtosiida, 9520 Kautokeino
Tel: 78 44 85 60 / Faks: 78 44 85 69
e-post: samisk.arkiv@arkivverket.no

Returadresse:
Riksarkivet,
Postboks 4013, Ullevål stadion,
0806 Oslo

Tema i neste nummer:

Anno 1814

"Gjenpart af den aprobeerede Tegning til Kongeriget
Norges Orlogsflag", datert 20.05.1814.
Original i Riksarkivet (PA-0146 Ludvig Fr. Brock pk. 2).